

Etniškumo politizacija Lietuvoje: lenkų autonomistų judėjimas, Sąjūdis ir Lietuvos valdžios politika 1988 m. – 1990 m. pradžioje

Vladas Sirutavičius

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

SANTRAUKA: Straipsnyje, remiantis iki šiol akademiniai bendruomenei iš esmės nežinomais archyviniais dokumentais, aptariamos lietuvių ir lenkų etnopolitinio konflikto 1988–1990 m. priežastys. Aiškinamasi, kokie veiksniai turėjo įtakos Lietuvos lenkų etninės mažumos politinei mobilizacijai, kodėl politinė mobilizacija įgavo nacionalinės teritorinės autonomijos reikalavimo formą. Daroma išvada, kad autonomistinių tendencijų stiprėjimui lenkų bendruomenėje turėjo įtakos konkurencija tarp įvairių lenkų etninei mažumai atstovaujančių neformaliųjų politinių grupuočių. Nacionalinės teritorinės autonomijos reikalavimas lenkų politikams tapo veiksminga priemone ne tik bendruomenei konsoliduoti, bet ir politinei įtakai stiprinti. Lietuvos lenkų politizaciją ir autonomistines tendencijas skatino ir ta aplinkybė, kad perestroikos laikotarpiu pagrindinės Lietuvos politinės jėgos – Lietuvos komunistų partija ir Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis – svarbesniais nacionaliniais, valstybinės kalbos, požiūrio į teritorinę autonomiją klausimais pasiekė konsensusą. Lenkų etninės mažumos aktyvistai tai suvokė kaip grėsmę savo tautiniams interesams.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: LIETUVIAI, LENKAI, ETNIŠKUMO POLITIZACIJA, ETNOPOLITINIS KONFLIKTAS, NACIONALINĖ TERITORINĖ AUTONOMIJA.

Įvadas. Metodologija ir istoriografija

Egzistuoja dvi pagrindinės teorinės etninių, tiksliau, etnopolitinių konfliktų aiškinimo paradigmos. Anot primordialistų, etninių konfliktų priežastys – natūralios. Konfliktų kyla, nes etninė tapatybė, kaip „savarankiškas socialumo tipas“, gali kelti stiprių solidarumo emocijų, taip pat ir kolektyvinių antipatijų (Statkus 2000: 19–60, 2004: 15–33). Vis dėlto šiuo metu vyrauja požiūris, kad konfliktų priežastis yra ne etninė – grupinė – tapatybė *per se*, bet etniškumo politizacija (Тишков 2007: 12). Mokslininkai skiria du pagrindinius etnopolitinių konfliktų tipus: tarp „dviejų ar daugiau grupių,

iš kurių bent viena organizuota etniniu pagrindu ar veikia etninės grupės vardu, arba tarp etniniu pagrindu organizuotos grupės ir valstybės. Tokio tipo etnopolitiniai konfliktai šiuolaikiniame pasaulyje yra vis dažnesni¹ (Тишков 2007: 16). Pačia bendriausia prasme konfliktuojančios etninės grupės (etninės mažumos), ją reprezentuojančios organizacijos tikslas – pakeisti nusistovėjusią „seną“ socialinę politinę tvarką, kuri laikoma ne-teisinga ir diskriminuojančia, tokia, kuri labiau atitiktų etninės grupės, jos lyderių lūkesčius ir siekius¹.

Suprantama, kad tyrinėtojus labiausiai domina klausimas – kodėl kyla etnopolitiniai konfliktai, kokios priežastys turi įtakos etniškumo poli-tizacijai ir etninės grupės mobilizacijai. Anot Valerijaus Tiškovo (Тишков 2007: 18), norint suprasti etnopolitinius konfliktus būtinas visuminis po-žiūris į jų priežastis. Kitaip tariant, norint paaiškinti konfliktų priežastis, etniškumo politizaciją ir mobilizaciją, būtina analizuoti visą kompleksą socialinių, politinių, kultūrinių ir psichologinių veiksnių. Dėl paprastumo tą kompleksą veiksnių galima skirstyti į grupes: institucinius ir sociokultū-rinius (psichologinius) veiksmus.

Etnopolitiniuose konfliktuose psichologiniai, emociniai veiksniai vaidina svarbų motyvuojantį vaidmenį. Grupės narių nepasitenkinimas savo socialiniu statusu, atsisakymas pripažinti etninės grupės poreikius, diskriminacija sukelia stiprius jausmus, o tai skatina protestuoti. Svarbų vaidmenį etnopolitiniuose konfliktuose vaidina mitologizuoti istoriniai vaizdiniai, ypač kolektyvinės traumos suvokimas. Tiesa, mokslininkai pa-brėžia, kad politiniams tikslams pasiekti „nepasitenkinimo“ arba, kitaip tariant, sociokultūrinių, psichologinių veiksnių neužtenka. Todėl nepasi-tenkinimui organizuoti ir instrumentalizuoti arba, kitaip tariant, grupei mobilizuoti reikalingos organizacijos, etninės partijos, lyderiai, strategijos ir taktikos (Esman 1994: 30–39, Horowitz 2000: 293–332). Taip pat svar-bu aiškintis ne tik etninių grupių organizacijų strategijas, bet ir valstybės priemonės, kuriomis siekiama eliminuoti etninių grupių organizacijų, jų lyderių mobilizacines galimybes.

Antra vertus, mokslinėje literatūroje taip pat pažymima, kad daugia-tautėse valstybėse nusistovėjusios politinės sistemos kaita ir jos tvarką le-

¹ Dažniausiai etnopolitinių konfliktų sąvoka vartojama aprašyti konfliktams tarp etninės mažumos ir valstybės, kai mažuma siekia gauti savo valstybingumą arba susijungti su kita valstybe. Tiesa, kai kurie lenkų tyrinėtojai „etninio konflikto“ savoka apibūdina lietuvių ir lenkų santykius, jų dinamiką Vilniaus krašte praeito amžiaus devintajame ir dešimtajame dešimtmečiuose. Žr. Kurcz, Z. (2005a). Konflikt etniczny na historycznym pograniczu. Polacy i Litwiny na Wileńszczyźnie. In Baczyńska, Ż. (red.) *Transgraniczność w perspekty-wie socjologicznej. Nowe pogranicze?* Zielona Góra, p. 129–143.

gitimuojančios ideologijos įtakos susilpnėjimas sudaro sąlygas etniškumui politizuoti. Kaip pažymi lietuvių tyrinėtojai (Kasatkina, Leončikas 2003: 46), „Lietuvos valstybingumo atkūrimas buvo svarbiausias veiksnys, etninius procesus iš sovietinės respublikos aplinkos perkėlęs į naują erdvę. <...> vadinamosios titulinės tautos pasikeitimas nebuvo nominalus pokytis – jis buvo susijęs su naujai pertvarkoma etnine hierarchija, nauja stratifikacija, naujai konstruojamomis etninių grupių ribomis.“ Iš esmės sutinkant su tokiu vertinimu, vis dėlto reikėtų konstatuoti, kad visi minėti etnopolitiniai procesai prasidėjo dar iki valstybingumo atkūrimo. Taigi galima teigti, kad jau sovietinės sistemos liberalizacija (*perestroikos* politika) sudarė sąlygas „titulinei tautai pasikeisti“, „etninei hierarchijai pertvarkyti“, etninėms grupėms stratifikuotis, o šie procesai galėjo turėti (ir turėjo) įtakos etniškumo politizacijai. Tiesa, tokios bendrosios ir netiesioginės priežastys dar nepaiškina, kodėl etninių grupių politizacija yra vienokios ar kitokios formos, arba kas lėmė etninių grupių mobilizacijos mastus ir dinamiką.

Šiame straipsnyje aiškinamasi, kokios aplinkybės lėmė etninės mažumos – Lietuvos lenkų – politizaciją ir mobilizaciją. Konkrečiau – kaip ir kodėl tarp Lietuvos lenkų iškilo ir išpopuliarėjo nacionalinės teritorinės autonomijos idėja 1988 m. –1990 m. pradžioje. Lietuviškojoje historiografijoje šis klausimas akademiškai iš esmės neanalizuotas. Autoriai, kurie aptarė Vilniaus ir Šalčininkų rajonų autonomistų veiklą, paprastai aiškino, kad autonomistų judėjimą – „separatistines nuotaikas“ tarp lenkų – skatinusi Sovietų Sąjungos vadovybė². Plačiau ir išsamiau apie Rytų Lietuvos lenkų autonomistus rašė Lenkijos mokslininkai. Jų darbuose teigiama, kad autonomistinių tendencijų lenkų bendruomenėje atsiradimą ir išplitimą lėmė tuometinės Lietuvos valdžios ir Sąjūdžio politika. Lenkų siekių ignoravimas (pirmiausia, atsakydamas lenkų kalbai suteikti administracinės, vietinės kalbos statusą rajonuose, kuriuose jie sudarė daugumą), lietuviškojo nacionalizmo intensyvėjimas formavo įsitikinimą, kad tik nacionalinė teritorinė autonomija yra geriausias būdas spręsti etninės lenkų mažumos problemas. Taigi autonomijos reikalavimas buvęs savotiška lenkų reakcija į vis stiprėjantį lietuvių

² Garšva, K. (1993). Lietuvos lenkų autonomijos kūrimo istorija. In Garšva, K., Grumadienė, L. (sud.) *Lietuvos rytai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, p. 314. „Išorės poveikis“ autonomistinių siekių atsiradimui buvo minimas ir įvairių Lietuvos valstybinių institucijų pažymose ir pareiškimuose: žr. Valstybinė regioninių problemų komisijos darbo ataskaita, b. d. [1992], *Lietuvos valstybės naujasis archyvas* (toliau – LVNA), f. 77, ap. 1, b. 19, l. 1; Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba (1992). Penkta eilinė sesija, 161 posėdis. Stenogramos; Lietuvos prokuratūros 1992 07 09 pareiškimas. [http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=251666].

nacionalinį judėjimą³. Retsykiais „lenkų autonomistų“ veikla tampa ir Vakarų mokslininkų tyrinėjimo objektu (Popowski 2000: 129–134).

Straipsnyje teigiama, kad: pirma, lenkų nacionalinės teritorinės autonomijos reikalavimo iškilimui į politinę dienotvarkę 1988–1989 m. Sovietų Sąjungos centrinės valdžios veiksnys nebuvo svarbiausias; antra, autonomistinėms tendencijoms stiprėti lenkų bendruomenėje įtakos turėjo konkurencija tarp įvairių etninei mažumai atstovaujančių neformaliųjų politinių grupuočių, todėl nacionalinės teritorinės autonomijos reikalavimas tapo veiksmingu įrankiu ne tik etninei mobilizacijai, bet ir politinių organizacijų įtakai bendruomenėje stiprinti; trečia, Lietuvos lenkų politizaciją ir mobilizaciją, taip pat ir autonomistines tendencijas, skatino ta aplinkybė, kad pagrindinės Lietuvos politinės jėgos – Lietuvos komunistų partija ir Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis – valstybinės kalbos klausimu pasiekė nacionalinį konsensą. Lenkų etninės mažumos aktyvistai tai suvokė kaip grėsmę savo kultūriniais ir tautiniams interesams.

Pagrindiniai nacionalinės teritorinės autonomijos etapai

Pirmieji autonomijos reikalavimai pradėti kelti dar pačioje 1988 m. pabaigoje ir 1989 m. pradžioje (vasario–kovo mėn.) Tuo metu kelios Šalčininkų rajono apylinkių tarybos pasiskelbė „lenkų nacionalinėmis“. Tarybų sprendimuose taip pat keltas klausimas ir dėl „lenkų nacionalinės srities“ sukūrimo Lietuvos SSR sudėtyje⁴.

Autonomijos klausimu pasisakė ir Lietuvos lenkų sąjunga (LLS) stei-

³ Žr., pavyzdžiui, Łossowski, P. (1992). Mniejszość polska na Litwie. *Sprawy międzynarodowe* 45 (lipiec–grudzień), 69–88; Widacki, J. (1997). Stosunki polsko–litewskie (od końca lat 80-tych po dzień dzisiejszy). *Kultura*, 11: 37–71; Bobryk, A. (2005). *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987–1997*. Toruń: Dom Wydawniczy Duet, p. 154–172; Masłowski, P. (2004). Próba utworzenie polskiej autonomii na Wileńszczyźnie w latach 1989–1991. In Albina, B. J., Kupczak, J. M. (red.) *Kraje Europy Środkowej i Wschodniej na drodze przemian*. Wrocław: Wyd., Uniwersitetu Wrocławskiego. Kurcz, Z. (2005b). *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie*. Wrocław: Wyd. Uniwersitetu Wrocławskiego, 124–167; Sidorkiewicz, K. (2011). *Między demokracją a buntem: działalność polityczna i samorządowa Polaków w Republice Litewskiej (1988–2011)*. Elbląg: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej.

⁴ Atrodo, kad pirmoji 1989 m. vasario mėn. 8 d. lenkų nacionaline pasiskelbė Vilniaus rajono Rūkaičių apylinkės taryba. J. Senkevičiaus (Sienkiewicz 2000: 27) teigimu, iki 1989 m. rugsėjo vidurio apie 30 apylinkių ir trys miestai (Šalčininkai, Nemenčinė, Eišiškės) pasiskelbė lenkiškais. Lietuvos Respublikos prokuratūros duomenimis, 1988 m. gruodžio – 1990 m. kovo mėn. Vilniaus rajone „autonomijas“ paskelbė septynios apylinkės ir vienas miestas. Šalčininkų rajone per tą patį laikotarpį „autonomiją“ paskelbė aštuonios apylinkės ir vienas miestas. Žr. Lietuvos prokuratūros 1990 09 19 pažymą „Dėl autonomijų kūrimo Pietryčių Lietuvoje“, *Vilniaus apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus archyvas* (toliau – VATBA), b. 1–6, 1999, t. 3, l. 167.

giamajame suvažiavime 1989 m. balandžio mėn. 15–16 d. Tiesa, suvažiavime priimti dokumentai, tarp jų ir autonomijos klausimu, buvo paskelbti tik birželio mėn. viduryje⁵. Apskritai suvažiavimo delegatai daugiau diskutavo apie socialines, ekonomines ir kultūrinės lenkų bendruomenės problemas, kritikavo lietuvių valstybinės kalbos įstatymą ir jo įgyvendinimo mechanizmą, siūlė rajonuose, kuriuose lenkų gyventojų buvo dauguma, lenkų kalbai suteikti tokį pat statusą, kaip ir valstybinei lietuvių. Didžioji dalis suvažiavimo metu priimtų nutarimų – tai įvairūs kultūrinio socialinio pobūdžio reikalavimai: dėl pamaldų lenkų kalba Vilniaus katedroje, Lenkijos televizijos programų retransliavimo, mokyklų tinklo plėtros ir pan. Nacionalinės teritorinės autonomijos turinys nebuvo kaip nors detaliau konkretizuotas.

Pirmame suvažiavimo nutarimų skyriuje teigiama, kad geriausia priemonė spręsti įvairias krašto problemas būtų „lenkų tautinės autonominės formacijos sukūrimas“. Taip pat išreikšta parama „keliasdešimčiai apylinkių tarybų, kurios suteikė sau lenkų tautinių tarybų statusą“. Dėl šios „iniciatyvos“ nutarta kreiptis paramos į Lietuvos valdžią ir į Sovietų Sąjungos vadovybę. Anot LLS, ši vietinių tarybų iniciatyva turėtų „prisidėti prie tarpnacionalinių santykių sureguliuavimo“. Trečioje rezoliucijų dalyje – „Lietuvos SSR Konstitucijos projekto klausimu“ – teigiama, kad lenkai, būdami „visateisiai respublikos piliečiai“, taip pat turi „teisę į suverenitetą“, kitaip tariant, į tautinį apsisprendimą. Remdamasi šia prielaida LLS siūlė papildyti septintąjį Konstitucijos straipsnį nuostata, kuri numatytų tautybėms, neturinčioms savo „valstybinių teritorinių formacijų“, teisę į „savo autonomijos sukūrimą“. Kartu pažymima, kad LLS remia lietuvių tautos siekį atgauti „respublikos suverenitetą“.

Tų pačių metų gegužės mėn. 12 d. Mickūnuose įvyko lenkų tautybės vietos tarybų deputatų suvažiavimas⁶. Susirinko deputatų iš Vilniaus, Šalčininkų, Švenčionių rajonų – iš viso iš trijų miestų ir 27 apylinkių. Suvažiavimo metu nutarta respublikos teritorijoje kurti lenkų autonominius miestus ir apylinkes. Galutinis tikslas – lenkų nacionalinės srities sukūrimas LSSR teritorijoje⁷. Tikslui įgyvendinti suvažiavimo delegatai sudarė koordina-

⁵ „Rezolucje I zjazdu Związków Polaków na Litwie“, *Czerwony Sztandar*, 1989 06 14, Nr. 138.

⁶ Sprendžiant iš liudininkų parodymų, suvažiavimo sušaukimo iniciatyva priklausė LLS aktyvistams. *VATBA*, b. 1–6, 1999, t. 15, l. 17, l. 93; t. 16, l. 191–192.

⁷ Tokias nuostatas fiksavo LSSR KGB. Žr. *Справка об изменениях в оперативной обстановке Вильнюсском районе*, 1989 07 05, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. K-1, ap. 48, b. 102, l. 71–72. St. Peško taip apibūdino Mickūnuose priimtų nutarimų esmę – Vilniaus kraštas su Lietuva nori būti viename bute, bet atskiruose kambariuose. Liudytojo apklausos protokolas, 1992 06 03, *VATBA*, b. 1–6, 1999, t. 15, l. 105.

cinę tarybą ir jos prezidiumą⁸. Birželio 16 d. LLS Nemenčinėje organizavo susitikimą su SSRS liaudies deputatų suvažiavimo delegatais lenkais A. Brodavskiu ir J. Cichonovičiumi. Susirinkimo metu priimta rezoliucija, raginanti kurti „teritorinį administracinį lenkų autonominį regioną“⁹. Liepos–rugspjūčio mėn. lenkų autonomijos idėją LLS lyderiai (J. Senkevičius ir kiti) kėlė ir susitikimuose su Lietuvos valdžios ir Sąjūdžio atstovais¹⁰.

Autonomistinių idėjų kulminacija 1989 m. buvo Šalčininkų ir Vilniaus rajonų tarybų nutarimai, priimti rugsėjo mėnesį. Vilniaus rajono liaudies deputatų tarybos vienuoliktojoje sesijoje 1989 m. rugsėjo mėn. 15 d. nutarta Vilniaus rajoną paskelbti „lenkų nacionaliniu teritoriniu rajonu su savivalda LSSR sudėtyje“¹¹. Deputatų priimtuose nutarimuose Vilniaus rajonas skelbiamas trikalbiu (čia lygiateisiškai turėjo funkcionuoti lietuvių, rusų ir lenkų kalbos), jame taip pat turi būti „išlaikoma susiklosčiusi Tarybų valdžios ir socialinio ekonominio valdymo struktūra“¹². Suvažiavimas sudarė specialią komisiją (jos pirmininku išrinktas A. Brodavskis), kuri turėjo parengti lenkų „teritorinio rajono“ funkcionavimo nuostatus. Vilniaus rajono tarybos priimti nutarimai iš esmės atkartojė Šalčininkų rajono tarybos rugsėjo 6 d. priimtus sprendimus¹³.

Autonomijos reikalavimas buvo motyvuojamas įvairiai: teigta, kad Lietuvos valdžia ir Sąjūdis neįsiklauso į lenkų etninės mažumos reikalavimus, ignoruoja Vilniaus ir Šalčininkų rajonų socialines ir ekonomines problemas¹⁴. Ypač kritikuotos Valstybinės kalbos įstatymo įgyvendinimo nuostatos. Piktintasi, kad rajonuose, kur lenkai sudaro daugumą, lenkų kalbai nesuteiktas toks pat statusas, kaip lietuvių. Įrodinėta, kad Vilniaus

⁸ Neformaliu Koordinacinės tarybos vadovu tapo SSRS liaudies deputatų suvažiavimo delegatas ir Vilniaus rajono tarybos pirmininkas Anicetas Brodavskis.

⁹ *Справка...*, l. 72.

¹⁰ 1989 m. vasarą įvyko bent keli tokie susitikimai. Žr. „By każdy czuł się równoprawnym obywatelom. Rozmowa przy okrągłym stole: jaka autonomia jest potrzebna?“, *Czerwony Sztandar*, 1989 07 02, Nr. 152; „Kalbėta iš esmės“, *Atgimimas*, 1989, Nr. 31.

¹¹ Vilniaus r. Taryboje buvo 149 deputatai. Rugsėjo sesijoje dalyvavo 133 deputatai. Didžiajai daliai lietuvių pasitraukus iš sesijos, už nutarimus balsavo 109 deputatai, prieš nebuvo nė vieno, susilaikė keturi.

¹² Golodovičius, F. „Rajonas paskelbtas autonominiu“, *Draugystė*, 1989 09 19, Nr. 107, 1989 09 23, Nr. 109.

¹³ Ławrynec, M. „Proklamować polski rejon narodowi...“, *Czerwony sztandar*, 1989 09 08, Nr. 207. Šalčininkuose komisijos, kuri turėjo parengti lenkų nacionalinio rajono nuostatus, pirmininku tapo L. Jankelevičius. Pažyma „Apie paskelbimą Šalčininkų rajono lenkų nacionaliniu teritoriniu rajonu su savivalda LSSR sudėtyje“, 1989 09 06, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 292, l. 65.

¹⁴ Pavyzdžiui, Šalčininkų rajono LD tarybos sprendime pažymima, kad tarp respublikos ir rajono nusistovėjo nelygiateisiai mainai, esą rajonas daugiau įmoka į respublikos biudžetą, nei iš jo gauna. Pažyma „Apie paskelbimą Šalčininkų rajono lenkų nacionaliniu teritoriniu...“, l. 63–64.

ir Šalčininkų tarybų priimti nutarimai neprieštarauja nei LSSR, nei Sovietų Sąjungos konstitucijoms. Galiausiai apeliuota ir į SSKP nacionalinės politikos projektą („Partijos nacionalinė politika šiuolaikinėmis sąlygomis“), paskelbtą 1989 m. rugpjūčio mėn. 17 d. Šiame projekte, beje, buvo kalbama ir apie visų lygių autonomijų Sovietų Sąjungoje plėtotę, taip pat ir apie nacionalinių rajonų sukūrimo sąjunginėse respublikose galimybę¹⁵.

Maskvos politika nacionalinių teritorinių autonomijų atžvilgiu

Manychiau, kad Sovietų Sąjungos vadovybė aptariamuoju laikotarpiu aiškesnės pozicijos, kaip spręsti etninės mažumos, gyvenančios kompaktiškoje teritorijoje, konfliktus su sąjunginės respublikos valdžia, neturėjo. Atrodo, kad nebuvo aišku ir tai, ar tokiems konfliktams spręsti tinka nacionalinės teritorinės autonomijos instrumentas. Turint galvoje faktą, kad oficialioje sovietinėje ideologijoje buvo pabrėžtinai teigiama apie harmoningą SSRS tautų ir tautelių gyvenimą, o nacionalinis klausimas laikytas išspręstu, galima manyti, kad etnopolitiniai konfliktai Sovietų Sąjungos vadovybę užklupo netikėtai¹⁶. Todėl visai tikėtina, kad Sovietų Sąjungos vadovybė, spręsdama „nacionalinį klausimą“, stengėsi laviruoti tarp sąjunginių respublikų ir tautinių mažumų interesų, turėdama vieną tikslą – švelninti ir mažinti konfliktus politinėmis priemonėmis.

Tiesa, kyla klausimas, ar apskritai galima kalbėti apie *nuoseklią* „centro“ politiką „nacionaliniu klausimu“. Kalbėdami formaliau galėtume klausti, kaip *perestroikos* metu buvo formuojama ir koordinuojama nacionalinė politika ir kam priklausė vieno ar kito sprendimo priėmimo iniciatyva. Tikėtina, kad bent jau *perestroikos* pradžioje iniciatyvą savo rankose laikė SSKP, įvairūs CK padaliniai ir galiausiai pats SSKP generalinis sekretorius M. Gorbačiovas. *Perestroikai* įsibėgėjant, vis labiau ryškėjant prieštaravimams pačioje SSKP tarp *perestroikos* rėmėjų ir priešininkų, stiprėjant įtampai tarp „centro“ ir respublikų, ypač trijų Baltijos, sprendimų priėmimas ir tų sprendimų įgyvendinimas darėsi labiau decentralizuotas. Kitaip tariant, atsirado galimybė aktyviau ir savarankiškiau veikti įvairiems veikėjams, kurie iki tol paklusniai vykdė arba tik „aptarnavo“ „centro“ „nacionalinę politiką“.

Reikia pažymėti, kad „centro“ politika „nacionaliniu klausimu“ buvo gana *dinamiška*. Maždaug apie 1988–1989 m. autonomijos klausimu „centro“

¹⁵ „Partijos nacionalinė politika šiuolaikinėmis sąlygomis“, *Tiesa*, 1989 08 17, Nr. 189. Šalčininkų rajono tarybos nutarimuose pažymima, kad SSKP nacionalinės politikos projektas rajone sulaukė „didelio pritarimo“, *LYA*, f. K-1, ap. 49, b. 292, l. 65.

¹⁶ Грaчeв, A. (2001). *Горбачев*. Москва: Вагpиyc, с. 257–259.

požiūris buvo atsargesnis, rezervuotas. Tačiau galima manyti, kad stiprėjant respublikų suverenizacijos procesui, ypač trijose Pabaltijo respublikose, nacionalinių autonomijų kūrimas imtas interpretuoti kaip efektyvi priemonė stabdyti sąjunginių respublikų veržimąsi iš sovietinės struktūros gniaužtų¹⁷.

Atsižvelgdamas į išvardintas aplinkybes aptarsiu „centro“ požiūrį į nacionalinių autonomijų kūrimą 1989 m. Metų pradžioje, vasario mėn., M. Gorbačiovas lankėsi Ukrainoje. Vizito metu, vasario 23 d., Kijeve SSKP generalinis sekretorius pasakė kalbą iškalbingu pavadinimu „*Перестройка – дело всех народов страны*“ (*Perestroika* – visų šalies tautų reikalas). Kalboje M. Gorbačiovas svarstė ir „tarpnacionalinių santykių“ problemą, kalbėjo apie „respublikų santykius su nacijomis“ ir „tarpnacionalines kolizijas“¹⁸. Formaliai žiūrint, gana tipiška komunistų partijos vadovo kalba. Tik štai aplinkybės, kuriomis ji buvo sakoma, nebuvo tipiškos sovietinei tikrovei. Pirmiausia tai pasakytina apie padėtį Pietų Kaukaze¹⁹. Sovietų Sąjungos vadovybės požiūriu, etniniai konfliktai galėjo smarkiai komplikuoti *perestroikos* politikos įgyvendinimą. Todėl ir imtasi rengtis CK plenumui nacionaliniu klausimu. Tikriausiai, plenumo sumanytojų požiūriu, jo metu turėjo būti pasiūlyta priemonių, kaip sumažinti, o gal net panaikinti tarpetninę įtampą, kylančią tarp etninių mažumų ir titulinų tautų.

Todėl nenuostabu, kad Kijevo miesto „dirbantiesiems“ M. Gorbačiovas kalbėjo ir apie tarpnacionalinius santykius. Kalboje užsiminta ir apie tautinių mažumų autonomijų kūrimo sovietinėse respublikose galimybę. M. Gorbačiovas pažymėjo, kad, „plečiant respublikų teises“, kyla būtinybė „harmonizuoti“ tarpnacionalinius santykius, arba dominuojančios, titulinės tautos ir tautinių mažumų santykius. Tai, anot jo, reiškia ne ką kita, kaip „visų lygių autonomijų statuso išaugimą ir teisių užtikrinimą mažumoms iki pat naujų nacionalinių rajonų ir nacionalinių tarybų sukūrimo“ tose vietose, kur kompaktiškai gyvena viena ar kita tautybė²⁰. M. Gorbačiovo teigimu, kom-

¹⁷ Plačiau žr. Marciniak, W. (2001). *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*. Krakow: Arcana.

¹⁸ „Перестройка – дело всех народов страны“, *Правда*, 1989 02 24, Nr. 55.

¹⁹ M. Gorbačiovo *perestroikos* politika 1988 m. susidūrė su nemenku iššūkiu – etnopolitiniu armėnų ir azerbaidžaniečių konfliktu dėl Kalnų Karabacho autonominės srities. Srityje daugumą sudarė armėnai, tačiau sritis priklausė Azerbaidžano SSR. Konfliktas 1988 m. vasario mėn. įgavo smurtinį pobūdį, Sumgaito mieste Azerbaidžane įvyko armėnų pogromai. Imta kelti reikalavimą keisti sovietinių respublikų sienas – Kalnų Karabacho sritį prijungti prie Armėnijos. 1988 m. vasarą Kalnų Karabache buvo įvestas „tiesioginis valdymas“.

²⁰ Anot kai kurių lenkų veikėjų, M. Gorbačiovo kalba Kijeve turėjo įtakos jų veiklai ir nacionalinių apylinkių kūrimui. Liudytojo St. Peško apklausos protokolas, 1994 08 30, *VATBA*, b. 1–6, 1999, t. 16, l. 218.

paktiškai gyvenančios tautinės mažumos „turi savo nacionalinių poreikių“ švietimo, kalbos ir kultūrinio palikimo išsaugojimo srityse. Siekiant išvengti tarptetninės įtampos, šiuos poreikius būtina tenkinti. Iš esmės šios M. Gorbačiovo išsakytos nuostatos buvo įrašytos ir jau minėtame rugpjūčio mėnesį paskelbtame SSKP nacionalinės politikos projekte.

Etninių mažumų autonomijos idėją aktyviai rėmė ir du į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą išrinkti lenkų tautybės deputatai – Anicetas Brodavskis ir Janas Cichonovičius²¹. Grįžęs iš suvažiavimo, J. Cichonovičius teigė, kad trumpam buvo netgi susitikęs su pačiu M. Gorbačiovu ir kalbėjęs su juo apie „lenkų reikalus“²². Tiesa, atrodo, kad šis susitikimas didesnio poveikio nei J. Cichonovičiaus karjerai, nei „lenkų reikalams“ neturėjo. Kaip J. Cichonovičius skundėsi, suvažiavime jam nebuvo suteiktas žodis, nors to ne kartą prašęs, ignoravo jį ir sąjunginė žiniasklaida: keli jo interviu taip ir nebuvo paskelbti²³. Beje, kalboje, kurios suvažiavime J. Cichonovičius taip ir nepasakė, sąjunginė valdžia raginta pripažinti tautinėms mažumoms, neturinčioms savo nacionalinių autonominių darinių, teisę į „jų netrukdomą kūrimą“²⁴. Vis dėlto teritorinės autonomijos klausimas vienokia ar kitokia forma „išiverždavo“ į Sovietų Sąjungos politinę dienotvarkę. Buvo jis keliamas ir SSRS liaudies deputatų suvažiavime. Demokratinės Sovietų Sąjungos jėgos suvažiavime kėlė Krymo totorių ir Pavolgio vokiečių autonomijos idėją. Atrodo, kad šiuos reikalavimus Liaudies deputatų suvažiavime palaikė ir Sąjūdžio delegatai²⁵.

Apskritai galima manyti, kad 1989 m., ypač pirmoje pusėje, Sovietų Sąjungos vadovybė, pirmiausia M. Gorbačiovas, nebuvo linkusi manipuluoti teritorinės autonomijos idėja ar tuo labiau skatinti kurti įvairius autonominius nacionalinius teritorinius darinius. Nebuvo aktuali ir lenkų autonomijos idėja. Pirmiausia todėl, kad tuo metu M. Gorbačioviui labiau rūpėjo bendresni *perestroikos* reikalai. Antra vertus, lenkų autonomijos Lietuvoje klausimo kėlimas galėjo neigiamai paveikti politinį stabilumą ir

²¹ Anot liudijimų, A. Brodavskis, išrinktas SSRS liaudies deputatu, tapo neformaliu autonomistų lyderiu, o J. Cichonovičius buvo jo „bendramintis“. E. Tomaševičiaus apklausos protokolas, 1992 03 04, VATBA, b. 1–6, 1999, t. 4, l. 94.

²² SSRS liaudies deputatų suvažiavimas vyko gegužės 25 – birželio 9 dienomis. Plačiau žr. Laurinavičius, Č., Sirutavičius, V. (2008). *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*. Vilnius: Baltos lankos, 12 (1): 266–278.

²³ Drozd, L. „Susitikimas su TSRS AT deputatais“, *Draugystė*, 1989 06 22, Nr. 71.

²⁴ „Ivano Tichonovičiaus kalbos TSRS liaudies deputatų pirmajame suvažiavime tekstas“, *Draugystė*, 1989 08 22, Nr. 95. (Taip pat ir lenkų kalba: *Czerwony sztandar*, 1989 08 04, Nr. 178)

²⁵ Vėliau, LSSR AT 12 sesijoje, kuri vyko 1989 m. liepos 4–5 d., J. Cichonovičius apie tai priminė sąjūdiečiams. Esą šie remia kitų tautų autonomiją, tačiau į savo mažumų siekius neatsižvelgia. Tai ne kas kita, kaip „dviguba moralė“, teigė jis. Žr. LSSR AT (vienuoliktojo šaukimo) dvylikta sesija. Stenogramos. Vilnius, 1989, p. 198.

kitose sąjunginėse respublikose, kuriose taip pat buvo gausios lenkų tautinės mažumos, pirmiausia Baltarusijoje, taip pat ir Ukrainoje.

Tokią nuomonę patvirtina SSKP CK rugsėjo plenumas, kuriam buvo svarstomos partijos nacionalinės politikos kryptys. Savo kalboje M. Gorbačiovas naujų teritorinių autonominių darinių kūrimo klausimu buvo atsargus. Anot jo, keisti teritorinį administracinį šalies „žemėlapi“ galima, tačiau daryti tai reikia labai atsargiai, nes galima „komplikuoti ir taip nelengvą situaciją“²⁶. Panašiai atsargiai autonomijos kūrimo galimybė formuluojama ir plenumo priimtoje programoje nacionaliniu klausimu. Joje teigiama, kad „tautiniai rajonai“ gali būti steigiami ten, kur kompaktiškai gyvena „tautelės“, neturinčios savo nacionalinių darinių, tačiau sutikus respublikų AT²⁷. Vis dėlto galima manyti, kad 1989 m. pabaigoje SSRS valdžios ir asmeniškai M. Gorbačiovo požiūris į lenkų autonomiją keitėsi. Tokią mintį patvirtintų M. Gorbačiovo vizito į Lietuvą 1990 m. sausio mėn. metu jo pasakyti žodžiai. Sausio 13 d. susitikime su respublikos partiniu aktyvu M. Gorbačiovas buvo paklaustas, koks jo požiūris į lenkų autonomiją. Generalinio sekretoriaus atsakymą galima vertinti kaip kursantį – „sveikinčiau ieškojimus šia kryptimi“.

1989 m. pirmoje pusėje „lenkų autonomijos“ klausimą savo mitinguose dažnai keldavo „Jedinstvo“ veikėjai²⁸, tikėdamiesi taip organizaciją padaryti labiau „internacionalinę“, atspindinčią ne tik vadinamųjų rusakalbių, bet ir lenkų lūkesčius. Beje, tokių mitingų ir juose keliamų reikalavimų vertinimai lenkiškojoje spaudoje, pirmiausia formaliai vis dar partijos oficioze *Czerwony sztandar*, iš esmės buvo neigiami. Laikraštyje stengtasi paneigti nuomonę, kad Lietuvos lenkai buriasi apie „Jedinstvo“. Reikalaujama nekalbėti „lenkų vardu“ ir pažymima, kad būtent Sąjūdis išbudinęs „ne vieną lenką iš letargo miego“ ir apskritai paskatinęs Lietuvos tautinių bendruomenių atgimimą²⁹. Antra vertus, jau ir tuo

²⁶ „Apie partijos nacionalinę politiką dabartinėmis sąlygomis. M. Gorbačiovo pranešimas“, *Tiesa*, 1989 09 20, Nr. 217.

²⁷ „Nationalinė partijos politika dabartinėmis sąlygomis“, *Tiesa*, 1989 09 24, Nr. 222.

²⁸ Organizacija, pavadinimu „Socialistinis judėjimas už persitvarkymą Lietuvoje Vienybė, Jedinstvo, Jedność“, buvo įkurta Vilniuje 1988 m. lapkričio mėn. (Laurinavičius, Sirutavičius 2008: 182–184). „Jedinstvo“ bandė užmegzti ryšį su LLS pirmtake Lenkų kultūros draugija. Lenkams siūlyta deleguoti savo atstovą „Jedinstvo“ politinei programai kurti. „Jedinstvo“ darbo grupės nario V. A. Antonovo laiškas Lenkų kultūros draugijai, b. d., *LVNA*, f. 42, ap. 1, b. 22, l. n. Bendradarbiauti draugija atsisakė, tačiau stebėtoja pasiuntė.

²⁹ Piotrowski, R. „Rzecz wygląda nieco inaczej“, *Czerwony sztandar*, 1989 01 29, Nr. 25; Brzozowska, L., Wirpsza, Z. „W naszym imieniu prosymy nie mowić“, *Czerwony sztandar*, 1989 06 27, Nr. 148; Brzozowska, L. „Nie tędy droga“, *Czerwony sztandar*, 1989 07 23, Nr. 168. Neabejotina, kad dalis lenkų „Jedinstvo“ veiklai pritarė. Apie tai liudija lenkų visuomeninės kultūrinės draugijos 1989 02 [24] raštas A. Brazauskui. Jame teigiama, kad dalis bendruomenės nusivylusi lenkų lūkesčių ignoravimu ir vis dažniau išsako norą jungtis prie „Jedinstvo“ (*LVNA*, f. 42, ap. 1, b. 1, l. n.).

laikotarpiu aiškėjo, kad bendro požiūrio į procesus, vykstančius Lietuvoje, ypač Sąjūdžio veiklą, lenkų bendruomenėje nebuvo. Tačiau nors *Czerwony sztandar* neigiamai įvertino jėdinistvininkų veiklą, Vilniaus rajono partijos laikraštis *Draugystė*, leidžiamas lietuvių, lenkų ir rusų kalbomis, iš esmės pritarė „Jedinstvo“ reikalavimams³⁰.

Metų pabaigoje, gruodžio mėn., buvo įsteigta dar viena politinė grupė, kuri aktyviai rėmė lenkų nacionalinės teritorinės autonomijos idėją. Tai vadinamieji platformininkai, Lietuvos komunistų partijos dalis, kuri po XX partijos suvažiavimo liko SSKP sudėtyje³¹. LKP/SSKP pozicijos Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose ypač sustiprėjo po rinkimų į vietos savivaldą 1990 m. kovo mėn.³² Daugelis išrinktų deputatų buvo LKP/SSKP nariai, taip pat dalyvavo autonomistų veikloje. Balandžio mėn. pradžioje Šalčininkuose platformininkai suorganizavo mitingą. Jo metu priimtoje rezoliucijoje ne tik griežtai kritikuoti Lietuvos AT priimami įstatymai, bet ir iš naujai išrinktų rajono tarybos deputatų pareikalauta siekti Šalčininkų lenkų nacionalinio teritorinio rajono sukūrimo³³.

Antra vertus, rinkimai parodė, kad LLS pozicijos, ypač tos dalies, kuri pasisakė už glaudesnę bendradarbiavimą su naująja Lietuvos valdžia, Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose susilpnėjo. Galiausiai trečia, tarp pačių autonomijos šalininkų nebuvo visiškos vienybės: dalis jų pasisakė už radikalesnę autonomijos variantą ir už orientaciją į Maskvą (pirmiausia Šalčininkų rajone), kita dalis kėlė nuosaikesnius reikalavimus ir buvo už dialogą su Lietuvos valdžia išsaugojimą (Vilniaus rajone).

³⁰ Golodovičius, F. „Vardan Tarybų Lietuvos“, *Draugystė*, 1989 02 25, Nr. 24.

³¹ Iš 2 053 Šalčininkų rajono komunistų dauguma – 1 780 – liko LKP/SSKP nariai.

³² Šalčininkų rajone iš 42 per pirmąjį rinkimų turą (kovo 24 d.) išrinktų rajono tarybos deputatų 40 buvo platformininkai, o dvylikoje rajono apylinkių tarybų tarp išrinktų 203 deputatų 107 buvo LKP/SSKP nariai. Panaši tendencija buvo ir Vilniaus rajone. Čia taip pat daugiausia balsų gavo platformininkai – iš 83 išrinktų Vilniaus rajono tarybos deputatų 49 buvo LKP/SSKP nariai. Absoliuti dauguma naujai išrinktų deputatų tautiniu požiūriu buvo lenkai. „Kai kurie duomenys apie išrinktus vietinių liaudies deputatų tarybų deputatus“, *Lenino priesakai*, 1990 03 27, Nr. 35; Bielawska, J. „Do władzy doszli nowi ludzie“, *Kurier Wileński*, 1990 04 03, Nr. 77. Lietuviškojoje spaudoje pabrėžta rajonų deputatų „nomenklatūrinė prigimtis“. Teigta, kad į Šalčininkų rajono tarybą išrinkti „įvairaus rango viršininkai“, tarp jų 10 kolūkio pirmininkų. *Respublika*, 1990 04 04, Nr. 73.

³³ Solovjova, S. „Už Lietuvą TSRS sudėtyje“, *Lenino priesakai*, 1990 04 10, Nr. 41.

Tokios tendencijos išryškėjo dar 1990 m. pavasarį. Autonomijos klausimu pasisakyta balandžio 22 d., neeiliniame antrajame LLS suvažiavime. Suvažiavime priimtame pareiškime teigta, kad sąjunga sieks sukurti Vilniaus krašte vientisą lenkų „teritorinį savivaldos darinį“ Lietuvos Respublikos sudėtyje, su savo „statutu“³⁴. Suvažiavime taip pat priimta rezoliucija, kurioje remiamas lietuvių tautos siekis atkurti valstybės nepriklausomybę³⁵. Kiek kitokios tendencijos ryškėjo rajono tarybų veikloje. Gegužės 15 d. Šalčininkų r. taryba, pirmininkaujama Česlovo Visockio, priėmė sprendimą „Dėl rajono tarybos pirmaeilų uždavinių“. Dokumente pažymima, kad rajono teritorijoje tebegaliojanti SSRS Konstitucija ir tie LSSR Konstitucijos straipsniai, kurie neprieštaruoja SSRS Konstitucijai. Sprendime taip pat buvo straipsnis, kuris keitė ir Šalčininkų rajono pavadinimą – nuo šiol jis turėjo būti vadinamas „LSSR Šalčininkų lenkų nacionaliniu teritoriniu rajonu“. Kreiptasi ir į SSRS prezidentą M. Gorbačiovą bei vyriausybę, kad šie kuo greičiau įgyvendintų SSRS III LD suvažiavimo nutarimus, liečiančius Lietuvą, – paskelbtų prezidentinį valdymą³⁶.

To paties mėnesio 24 d. panašius sprendimus priėmė ir Vilniaus rajono taryba³⁷. Juose taip pat išreikštas pritarimas SSRS LD suvažiavimo nutarimams ir patvirtintas 1989 m. rugsėjo 15 d. Vilniaus rajono tarybos nutarimas, skelbiantis Vilniaus rajoną lenkų nacionaliniu teritoriniu rajonu LSSR sudėtyje. Pažymėta, kad Lietuvos išstojimo iš SSRS klausimas turėtų būti sprendžiamas referendumu³⁸. Atsižvelgiant į vietos gyventojų valią reikalauta spręsti ir „Vilniaus krašto likimo“ klausimą, o tarybos prezidentas įpareigojamas parengti „nacionalinio rajono“ nuostatus (statutą)³⁹. Taip pat prašoma lenkų kalbai suteikti tokį pat statusą kaip lietuvių, o rusų kalbą paskelbti tarpnacionalinio bendravimo kalba. Vis dėlto, skirtingai nei šalči-

³⁴ „Oświadczenie“, *Nasza Gazeta*, 1990 05 13, Nr. 9. LLS pirmininkas J. Senkevičius suvažiavime pažymėjo, kad „atskiro lenkų administracinio regiono“ įkūrimas įmanomas tik „Lietuvos Respublikos teritorinėje struktūroje“. Kalbos rankraštis saugomas LVNA, f. 42, ap. 1, b. 9, l. n.

³⁵ Marczyk, K. „Na marginese II zjazdu ZPL. Prolog“, *Kurier Wileński*, 1990 04 27, Nr. 97.

³⁶ „Rajono savivaldybės tarybos sprendimas“, *Lenino priesakai*, 1990 05 18, Nr. 54.

³⁷ Vilniaus rajono taryba priėmė tris dokumentus: Vilniaus r. tarybos deputatų Kreipimąsi į LR AT; Sprendimą apie susidariusią visuomeninę-politinę padėtį rajone ir laišką SSRS prezidentui M. Gorbačioviui. LVNA, f. 32, ap. 1, b. 97, l. 8–9 ap., 12–13 ap.

³⁸ Referendumo, kuris patvirtintų AT kovo 11-osios sprendimus, idėją lietuviams kėlė ir Vakarų šalių politikai. Bičkauskas, E. (2000). Pasirinkimas, Vilnius: G. Arbačiausko įmonė, p. 97.

³⁹ „Sprendimas dėl susiklosčiusios visuomeninės-politinės situacijos rajone“, *Draugystė*, 1990 06 02, Nr. 54. Sesijoje kalbėjęs Vilniaus rajono tarybos naujasis pirmininkas A. Brodavskis taip nusakė svarbiausius lenkų siekius: „norime savivaldos, užtikrinančios tautos kalbos, kultūros <...> vystymąsi“. Žr. „Neeilinė rajono tarybos sesija“, *Draugystė*, 1990 06 02, Nr. 54.

ninkiečiai, Vilniaus rajono deputatai nepritarė siūlymui paskelbti, kad rajone galioja dvi konstitucijos – SSRS ir LSSR⁴⁰.

Konkurencija tarp įvairių lenkų politinių srovių ir nacionalinės teritorinės autonomijos klausimas

Šiandien negalima tvirtai pasakyti, kas inicijavo „nacionalinių apylinkių“ paskelbimą ar iškėlė autonomijos idėją⁴¹. Vis dėlto pagrįstai galima teigti, kad jos išpopuliarinimo labiausiai prisidėjo vadinamoji partinė ūkinė Vilniaus ir Šalčininkų rajonų nomenklatūra. Tiesa, ir rajonų veikėjų požiūris į teritorinę nacionalinę autonomiją nebuvo vienodas. Dalis partijos veikėjų liko lojalūs „proletarinio internacionalizmo principams“ ir autonomijos idėjos neparėmė. Kitai daliai autonomijos šūkis tapo gera priemone gauti gyventojų lenkų paramą ir padidinti savo politinę įtaką. Apskritai to meto liudininkai pažymi, kad partinė vadovybė vietose autonomijos idėjos nerėmusi, tai buvusi atskirų aktyvistų iniciatyva. Esą tik vėliau partijos veikėjai Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose pamažu perėmė vadovavimą, „prisitaikė prie vietos žmonių“ ir „ant autonomijos „arkliuko“ darė politinį kapitalą, nes šios idėjos rėmėjams ir pro-paguotojams „visi plojo“⁴².

Šią mintį pabandysiu pailiustruoti keliais pavyzdžiais.

Sprendžiant iš turimų archyvinių duomenų, apie „lenkų autonomiją“ viešai prašneka 1988 m. lapkričio mėn. Tai atsitiko Vilniaus rajono partinėje konferencijoje. (Tuo metu rajono komiteto sekretoriumi buvo I. Michalkevičius.) „Pergalės“ kolūkio mechanizatorė S. Seržantovič pasisakydama konferencijoje pasiūlė konferencijos delegatams priimti kreipimąsi į LSSR Aukščiausiąją Tarybą, kuriame būtų išsakyti šie reikalavimai: Vilniaus rajone įteisinti trikalbystę – šalia

⁴⁰ Reikiamo balsų skaičiaus negavo ir siūlymas paskelbti nepasitikėjimą Lietuvos Respublikos vadovybe. Beje, lietuvių spauda pažymėjo, kad radikalesniems siūlymams pasipriešino kai kurie LR AT deputatai lenkai, dalyvavę rajono tarybos sesijoje. Baranauskas, J. „Vilniaus rajono sesija“, *Lietuvos aidas*, 1990 06 05, Nr. 10.

⁴¹ Aiškinantis „autonomistų judėjimo“ pradžią, istoriografijoje išsakoma nuomonė, kad nors ir kilęs „iš apačios“, o formaliai iniciatyvą rodė apylinkių tarybos, iš tikrųjų jis buvo organizuotas „iš viršaus ir iš šalies“. Anot S. Czerwonnajos, apylinkių tarybų nutarimai, panašūs vienas į kitą kaip du vandens lašai, buvo neįmanomi be tam tikros sankcijos ar komandos „iš viršaus“, ne tiek iš Vilniaus, kiek iš Maskvos. Czerwonnaja, S. (2009). *Problemy mniejszości narodowych (polskiej na Litwie i litewskiej w Polsce) jako składnik i czynnik nowego system stosunków między Polską a Litwą*. In Roman, W. K., Marszałek-Kawy, J. (red). *Stosunki polsko-litewskie wczoraj i dziś. Historia, kultura, polityka*. Toruń: Europejske Centrum Edukacyjne, p. 417.

⁴² Liudytojo St. Peško papildomos apklausos protokolas, 1994 08 30, VATBA, b. 1–6, 1999, t. 16, l. 218 ap.; Liudytojo L. Jenkelevičiaus apklausos protokolas, 1994 06 03, VATBA, b. 1–6, 1999, t. 16, l. 146.

lietuvių, rusų kalbų tokias pat teises suteikti ir lenkų kalbai, prie Ministrų Tarybos įkurti Tautybių tarybą ir galiausiai įtraukti nuostatą dėl lenkų nacionalinės autonomijos Vilniaus krašte sukūrimo⁴³. Sprendžiant iš partinės konferencijos protokolo, daugiau pasisakiusiųjų dėl nacionalinės autonomijos nebuvo⁴⁴. Konferencijoje priimtuose nutarimuose autonomijos reikalavimo nebuvo. Rašoma apie būtinybę sudaryti galimybę „harmoningai vartoti visas tris kalbas“ ir užtikrinti sąlygas mokytis lietuvių kalbos⁴⁵. Taip atsitiko, ko gero, daugiausia dėl rajono komiteto sekretoriaus I. Michalkevičiaus nuosaikios pozicijos. Kalbų klausimą jis siūlė spręsti kartu su LKP CK ir LSSR AT prezidiumu, taip pat ragino ieškoti glaudesnių ryšių su Sąjūdžiu ir Lenkų kultūros draugija.

Dėl tokių nuosaikių pažiūrų kiek vėliau I. Michalkevičius buvo privers-tas palikti postą. Nesutapo jo ir neformalaus autonomistų lyderio A. Brodavskio pozicijos⁴⁶. Šis jau ne tiek žvalgėsi į LKP CK ar LSSR AT, bet ėmė ieškoti politinės atramos savo – lenkų – bendruomenėje.

Dar viena iliustracija. Anot Šalčininkų rajono KP pirmojo sekretoriaus Eduardo Tašlinskio, padėtį rajone paaštrino valdžios ketinimas paskelbti lietuvių kalbą valstybine⁴⁷. Jei tikėsime E. Tašlinskiu, jis kartu su kitais rajono veikėjais bent kelis kartus važiavo į Vilnių, susitiko su A. Brazausku ir V. Landsbergiu. Jiems siūlė kalbos įstatymą koreguoti, aiškino, kad per kelerius metus įgyvendinti įstatymo reikalavimų rajone neįmanoma. Tačiau į tokius pasiūlymus nei respublikos vadovybė, nei Sąjūdis neatsižvelgė. Tada daliai rajono partiečių kilusi idėja kurti autonominių lenkų kraštą. Inicatyvos ėmėsi įvairaus rango rajono partijos veikėjai ir rajono ūkių vadovai (Č. Vysockis, S. Peško, A. Monkevičius, J. Voroncovas). Prie jų prisidėjo ir kai kurie LLS nariai. Pats E. Tašlinskis teigė buvęs prieš tokią idėją. Apie tarybos rugsėjo mėn. sprendimą rajoną paskelbti lenkiškuoju E. Tašlinskis sužinojęs prieš kelias dienas ir apie tai informavęs LKP CK ir Aukščiausiąją Tarybą. Į Šalčininkų tarybos sesiją atvyko CK sekretorius S. Giedraitis ir V. Astrauskas, tuometis AT prezidiumo pirmininkas. Atvykėliai kartu su E. Tašlinskiu bandė perkalbėti Tarybos deputatus. Buvo pasiūlytas kompromisas – duoti laiko respublikos

⁴³ Galima tik spėlioti, ar kolūkio mechanizatorė pati sugalvojo tokius siūlymus. Vilniaus rajono XXII partinės konferencijos protokolas, 1988 11 11, *LYA*, f. 3636, ap. 58, b. 5, l. 56–56 ap.

⁴⁴ Vilniaus rajono XXII partinės konferencijos protokolas, l. 65–66.

⁴⁵ Vilniaus rajono XXII partinės konferencijos protokolas, l. 86.

⁴⁶ Anot E. Tomaševičiaus, A. Brodavskis, išrinktas SSRS liaudies deputatų suvažiavimo deputatu ir tapęs Vilniaus rajono „autonomistų“ lyderiu, pradėjo „kovą“ su LKP rajono pirmuoju sekretoriumi I. Michalkevičiumi. Liudytojo E. Tomaševičiaus apklausos protokolas, 1992 03 24, *VATBA*, b. 1–6, 1999, t. 15, l. 94.

⁴⁷ Liudytojo E. Tašlinskio apklausos protokolas, 1994 03 08, *VATBA*, b. 1–6, 1999, t. 23, l. 33–35.

vyriausybei bei Aukščiausiajai Tarybai parengti dokumentus, kurie padėtų spręsti rajono socialines ir ekonomines problemas. Pradžioje atrodė, kad lojaliems partijos veikėjams ir atvykėliams pavyks perkalbėti Tarybos deputatus, tačiau reikalą „sugadino“ vieno kolūkio pirmininkas, pasiūlęs nieko nelaukiant balsuoti už nutarimą skelbti Šalčininkų rajoną lenkiškuoju⁴⁸. Deputatai tokiam siūlymui pritarė. Neilgai trukus E. Tašlinskis iš posto pasitraukė ir Šalčininkų rajono partijos komiteto pirmuoju sekretoriumi tapo aktyvus autonomistas Č. Visockis.

Paskelbus nepriklausomybę politinė diferenciacija lenkų bendruomenėje ir jai atstovaujančioje pagrindinėje visuomeninėje politinėje organizacijoje Lietuvos lenkų sąjungoje tik sustiprėjo. Pagrindinė skirtis – požiūris į Lietuvos valstybės atkūrimą. Galima teigti, kad formavosi dvi formaliai neinstitucionalizuotos aktyvistų grupės. Pirmoji – iš esmės remianti Lietuvos nepriklausomybę ir pasisakanti už bendradarbiavimą su naująja lietuvių valdžia, tačiau paramą naujai valdžiai siejanti su įvairiomis nuolaidomis lenkų bendruomenei; antroji – iš esmės priešiška lietuvių siekiams, o tautinių lenkų poreikių tenkinimą siejanti su Maskvos „gera valia“⁴⁹. Įtampą ir konkurenciją didino LKP/SSKP, vadinamųjų platformininkų, bandymai perimti iniciatyvą Lenkų sąjungos rajoninėse struktūrose⁵⁰.

Beje, tokias tendencijas fiksavo ir LSSR KGB. Aptardami padėtį Šalčininkų LLS skyriuje ataskaitinės konferencijos metu (kovo 31 d.), saugumiečiai pažymėjo, kad su LKP/SSKP susiję veikėjai bando kompromituoti LLS vadovybę „skleisdami žinias apie sąjungos suartėjimą su Sąjūdžiu“. Platformininkai stengėsi stiprinti savo pozicijas LLS, panaudoti ją savo interesams, tačiau ne visuomet sėkmingai⁵¹. Nepaisant LKP/SSKP veikėjų spaudimo, po ilgų ir karštų diskusijų Šalčininkų rajono LLS konferencija iš esmės išreiškė paramą Lietuvos

⁴⁸ Atrodo, kad tokia įvykių eiga nebuvo atsitiktinė. Autonomijos šalininkai ir būsimieji rajono lyderiai jai buvo gerai pasiruošę. Sesijos išvakarėse Zavišonyse įvyko partinių organizacijų, profsąjungos komitetų, ūkių vadovų susirinkimas. Susirinkusiesiems buvo pranešta, kad sesijoje rajonas bus paskelbtas lenkiškuoju. Liudytojo J. Jurolait apklausos protokolas, 1994 05 03, *VATBA*, b. 1–6 1999, t. 23, l. 189–189 ap.

⁴⁹ Panašią idėjinę politinę diferenciaciją LLS pažymėjo ir Lenkijos apžvalgininkai; žr. Lenkijos spaudos apžvalgą *Kurier Wileński*, 1990 04 19, Nr. 91. Lietuviškojoje spaudoje skelbta, kad absoliuti dauguma Vilniaus m. lenkų remia nepriklausomybės paskelbimą, tačiau rajonuose vyrauja LKP/SSKP rėmėjai ir nepriklausomybės priešininkai; žr. Spurga, S. „Rytų Lietuva: lygtis su nežinomaisiais“, *Atgimimas*, 1990 06 06–13, Nr. 22. Skirtingų požiūrių organizacijoje buvo ir daugiau. Anot Č. Okinčico, dalis organizacijos aktyvistų labiau orientavosi į „Solidarumą“ ir su juo susijusius politikus, kiti – žvalgėsi į komunistinės Lenkijos veikėjus. Č. Okinčico interviu autoriui, 2011 04 12.

⁵⁰ Marczyk, K. „Postawić na pracę u podstaw“, *Kurier Wileński*, 1990 03 29, Nr. 73.

⁵¹ LSSR KGB pažyma „Informacija apie Lietuvos lenkų sąjungą“ (rankraštis, be datos). *LYA*, f. K-35, ap. 2, b. 291, l. 3.

nepriklausomybei ir pasisakė prieš bandymus „atplėšti“ rajoną ir Vilniaus kraštą nuo Lietuvos⁵². Įtampa ir konkurencija tarp įvairių lenkų politinių grupuočių neišnyko ir vėliau. Reiškėsi ji ir LLS antrojo suvažiavimo metu, ir po jo. LSSR KGB fiksavo tris tarpusavyje konkuruojančias grupuotes: vadinamuosius autonomistus – Vilniaus ir Šalčininkų rajonų partijos ir vietos biurokratijos aktyvistus, „radikalų“ grupę, vadovaujamą J. Senkevičiaus, ir trečiąją – visiškai palaikančią naująją Lietuvos valdžią („Landsbergio politiką“), vadovaujamą Č. Okinčico⁵³. Gal saugumiečiai viską kiek supaprastino, bet esmę nusakė visai neblogai. Svarbu tai, kad įtampa ir politinė konkurencija darė iš „tautinės teritorinės autonomijos“ įrankį, kuriuo buvo galima mobilizuoti bendruomenę. Dalis lenkų veikėjų tuo instrumentu naudojosi. Antra vertus, svarbi ir dar viena aplinkybė. Nors „autonomistai“, palaikomi LKP/SSKP, ir stengėsi plėsti savo įtaką bendruomenėje, jie netapo svarbiausia politine jėga. Siekis sukurti nacionalinę teritorinę lenkų autonomiją SSRS sudėtyje taip ir nebuvo realizuotas.

Lietuviškasis nacionalinis konsensusas ir teritorinė nacionalinė lenkų autonomija

Istoriografijoje paprastai teigiama, kad lenkų politikų autonomistines tendencijas paskatino Valstybinės kalbos įstatymo priėmimas ir lietuvių valdžios bei Sąjūdžio pozicija – ignoruoti lenkų reikalavimą lenkų kalbai tuose regionuose, kuriuose jie sudaro daugumą, suteikti administracinės kalbos, faktiškai antrosios valstybinės kalbos statusą. Nedrįsčiau ginčyti šios tezės. Lietuvių kalbos, kaip valstybinės kalbos, klausimo iškėlimas į politinę dienotvarkę ir lenkų kalbinių lūkesčių ignoravimas turėjo įtakos įtampai tarp dviejų bendruomenių kilti. Tačiau kalbos klausimas, vaizdžiai tariant, buvo tik kibirkštis, iš kurios užsidegė autonomijos laužas. Daug svarbesnį vaidmenį suvaidino tas faktas, kad LKP ir Sąjūdžio požiūris į lietuvių valstybinės kalbos klausimą iš esmės sutapo – partija ir Sąjūdis rėmė idėją lietuvių kalbai suteikti valstybinės kalbos statusą ir atmetė idėją įteisinti lenkų kalbos statusą tuose Rytų Lietuvos rajonuose, kuriuose lenkai sudarė daugumą. Toks dviejų

⁵² Lenkų teritorinės autonomijos „Lietuvos SSR sudėtyje“ klausimą konferencijos metu kėlė platformininkų veikėjas Č. Vysockis. Jo poziciją palaikė ir AT deputatas S. Peško. Beje, platformininkams nepavyko „prastumti“ S. Peško į skyriaus pirmininkus. Žr. Polianskis, Z. „Rajono konferencija“, *Lenino priesakai*, 1990 04 07, Nr. 40; Marczyk, K. „Solecznicka wygrana“, *Kurier Wileński*, 1990 04 05, Nr. 79. Lietuviškojoje spaudoje teigta, kad didesnio rajono gyventojų palaikymo LLS neturi, nes tai labiau esanti „inteligentų struktūra“; žr. Skaržinskas, Č. „Kada bus baigta lošti „lenkų korta“, *Respublika*, 1990 04 24, Nr. 87.

⁵³ Saugumiečių dokumente pažymima, kad Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose J. Senkevičius ir Č. Okinčicas nėra populiarūs, priešingai, yra dažnai kritikuojami – ypač LR AT deputatas Č. Okinčicas. Žr. LSSR KGB pažymą „Informacija apie Lietuvos lenkų sąjungą“, l. 11.

pagrindinių Lietuvos politinių jėgų *nacionalinis konsensusas* lenkų etninės mažumos atstovų galėjo būti suvokiamas kaip grėsmė ir akstinas mobilizuoti savo bendruomenę.

Pirma, LKP ir Sąjūdžio nacionalinis konsensusas reišė, kad oficialia „proletarinio internacionalizmo“ ideologija grindžiamas titulinės tautos ir etninės mažumos santykių pobūdis (etninė hierarchija) gali keistis aiškiai mažumos nenaudai. Antra vertus, nacionalinis konsensusas kalbos klausimu liudijo, kad LKP nebėra ta jėga, kuri vienodai atstovautų lietuvių ir lenkų interesams. Šios aplinkybės vertė bent jau dalį lenkų mažumos atstovų atramos ieškoti savo etninėje bendruomenėje ir mobilizuoti ją prieš „etnolingvistinį lietuviškąjį nacionalizmą“ ir lietuvių dominavimą apskritai. Nacionalinės teritorinės autonomijos, kurioje lenkų kalbai būtų užtikrinamos visos teisės, reikalavimas tapo gera tokios mobilizacijos priemone.

Autonomijos veikėjas ir platformininkas L. Jankelevičius yra teigęs, kad rengiant lietuvių kalbos įstatymą pas LKP CK vadovybę „sėdėdavo Sąjūdžio vadovai“ ir ten „būdavo tokie klausimai sprendžiami, o mano CK lygio instruktoriai tik laukdavo, kas bus nuspręsta“. Anot L. Jankelevičiaus, atsakingi partijos veikėjai turėję suprasti, kad kalbos įstatymas sukels tautinių mažumų nepasitenkinimą⁵⁴. Galima manyti, kad L. Jankelevičius perdėjo dėl Respublikos vadovybės ir Sąjūdžio lyderių „bendradarbiavimo“, rengiant lietuvių valstybinės kalbos įstatymą. Tačiau jis neblogai nusakė jauseną partijos funkcionierių lenkų, kurie ne tik tapo atriboti nuo partinių, politinių sprendimų priėmimo, bet ir vis labiau prarado Lietuvos komunistų partijos paramą kovoje su „lietuviškuoju nacionalizmu“⁵⁵. Su nepasitikėjimu ir baime kalbos politikos pokyčius sutiko ir „paprasti lenkai“. Apie tai liudija Lietuvos gyventojų lenkų laišakai, skelbti vis dar formaliai partiniame *Czerwony sztandar*, ir kiti šaltiniai.

Grupė Lenkijos Varšuvos universiteto mokslininkų 1990 m. vasarą atliko kelių Vilniaus rajono apylinkių gyventojų lenkų apklausą. Jos duomenys parodė, kad „didžiausią lenkų gyventojų nerimą“ sukėlė būtent valstybinės lietuvių kalbos įstatymas⁵⁶. Respondentai nuogaštavo, kad lenkų kalba bus diskriminuojama, kad net ir tuose rajonuose, kur lenkai sudaro daugumą, jie bus priversti kalbėti lietuviškai. Bijota, kad nustos eiti spauda lenkų kalba, abejota, ar bus sudarytos sąlygos vaikams mokytis lenkų kalba, klausta, ar išliks pamaldos lenkų kalba, ir pan. Žinoma, galima manyti, kad baimės buvo

⁵⁴ Liudytojo apklausos protokolas, 1992 06 24, VATBA, b. 1–6, 1999, t. 15, l. 165.

⁵⁵ L. Jankelevičius 1983–1989 m. dirbo LKP CK Organizaciniame skyriuje.

⁵⁶ Kuśmierz, J. (1991). „Między „wschodem“ i „zachodem“. Stosunki etniczne na Wileńszczyźnie w wypowiedziach jej mieszkańców“. *Przegląd wschodni*, 1 (3): 513.

smarkiai perdėtos, neturėjo realaus pagrindo, kad jos buvo pakurstomos ir pan. Tačiau jos liudijo faktą, kad tarp dviejų bendruomenių vis gilėja takoskyra, atskirtis ir formuojasi sąlygos etninei įtampai kilti.

LKP ir Sąjūdžio sutarimas lietuvių kalbos klausimu ėmė formuotis gana anksti. Idėja lietuvių kalbą paskelbti valstybine buvo populiarai tarp lietuvių kūrybinės inteligentijos ir apskritai lietuvių. Tokį reikalavimą Sąjūdis kėlė jau pirmojoje programoje, tiksliau, jos metmenyse, 1988 m. birželio mėn. Tų pačių metų liepos mėn. lietuvių kalbininkai laikraštyje *Tiesa* išdėstė argumentus, kodėl lietuvių kalbą reikėtų paskelbti valstybine (Laurinavičius, Sirutavičius: 86). Sąjūdžio suvažiavime 1988 m. spalio 22–23 d. lietuvių valstybinės kalbos klausimas paskelbtas oficialios judėjimo programos dalimi⁵⁷. Lietuvių valstybinės kalbos klausimas imtas aktyviai svarstyti ir valdžios institucijose. Spalio 6 d. LSSR Aukščiausiosios Tarybos prezidiumas priėmė nutarimą „Dėl lietuvių kalbos statuso“, kuriame buvo suformuluoti LSSR Konstitucijos papildymo metmenys. Juose Lietuvos SSR valstybine kalba skelbiama lietuvių kalba⁵⁸.

LSSR AT sesijoje lapkričio 17–18 d. deputatams svarstyti buvo pateiktas įsakas „Dėl lietuvių kalbos ir kitų kalbų vartojimo“. Iš esmės dokumentas turėjo išaiškinti, kaip bus įgyvendinama konstitucinė nuostata dėl valstybinės kalbos ir kokios teisinės garantijos suteikiamos etninių mažumų gyventojams vartoti gimtąją kalbą. Svarstymas parodė, kad tarp deputatų lietuvių ir kitų tautybių deputatų kalbos klausimu esama reikšmingų nesutarimų. Deputatai lietuviai beveik vienbalsiai pasisakė už valstybinės kalbos statuso suteikimą lietuvių kalbai. Etninių mažumų deputatai, nors ir sutiko su valstybinio statuso suteikimu lietuvių kalbai, tačiau Konstitucijos įstatyme bei įsake siūlė padaryti įvairių pataisų, suteikiančių papildomų garantijų, pirmiausia rusų kalbai. Deputatai, išrinkti Rytų Lietuvos rajonuose, siūlė Konstitucijoje įtvirtinti iš esmės tris valstybines kalbas: šalia lietuvių, dar rusų ir lenkų, ir reglamentuoti jų vartojimą⁵⁹. Tuoj po AT sesijos įsako projektas buvo pa-

⁵⁷ Programoje teigiama: „Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis yra įsitikinęs, kad lietuvių kalbai būtina gražinti prideramą vietą Respublikos administraciniame, ekonominiame, politiniame ir kultūriniame gyvenime. Viena iš tokių priemonių turi būti lietuvių kalbos pripažinimas Respublikos valstybine kalba suprantant tai kaip nepažeidžiamą piliečių teisę visur ir visada kreiptis į kiekvieną pareigūną ar įstaigą ir gauti iš jų atsakymą lietuvių kalba, kaip principą, kad Respublikos raštvedybos pagrindinė kalba yra lietuvių kalba. Ja Respublikoje turi vykti visi oficialūs renginiai...“ Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamasis suvažiavimas. Vilnius, 1990, p. 221–222.

⁵⁸ Taip pat pažymima, kad „sudaromos sąlygos ugdyti ir kitas Lietuvos TSR vartojamas kalbas, mokytis ir vartoti rusų kalbą kaip TSRS tautų tarpusavio bendravimo priemonę“. LSSR AT prezidiumo nutarimas, 1988 10 06, „Dėl lietuvių kalbos statuso“, *Tiesa*, 1988 10 07, Nr. 232.

⁵⁹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. 1989 11 17–18, Stenogramos. Vilnius, 1989, p. 72, 125.

skelbtas spaudoje ir susilaukė prieštarinių vertinimų. Lietuviškojoje spaudoje, ypač sąjūdiečių, jis buvo kritikuojamas dėl pernelyg kompromisinio pobūdžio – nuolaidžiavimo rusų kalbai. Abejota, ar toks valstybinės kalbos įstatymas užtikrins lietuvių kalbai vyraujančią padėtį Respublikos viešajame gyvenime ir administravimo srityje. Taip galvojo ne tik inteligentai sąjūdiečiai, bet ir partijos linijai lojalūs lietuvių kultūros veikėjai. Rašytojas Juozas Baltušis, lapkričio sesijoje aktyviai pasisakęs už valstybinio statuso suteikimą lietuvių kalbai, teigė, kad paskelbtas projektas žmonėms sukėlęs „didelį nerimą“. Lietuvių visuomenėje būgštaujama, aiškino rašytojas, kad lietuvių kalba „ir toliau bus gožiama“, o šito leisti negalima⁶⁰.

Publikacijos, atsiliepimai, projekto komentarai *Czerwony Sztandar* liudijo, kad lenkų reakcija buvo taip pat nevienareikšmiška. Dauguma pasisakančiųjų pritarė lietuvių valstybinės kalbos idėjai, tačiau reikalavo papildomų „garantių“ ir daugiau „teisių“ lenkų kalbai, pirmiausia Vilniaus krašte. Tų reikalavimų esmę bendrais bruožais galima nusakyti taip – Vilniaus krašte lenkų kalba viešajame gyvenime, raštvedyboje turi turėti tokias pat teises, kaip ir lietuvių kalba. Lietuviškojoje spaudoje tokie reikalavimai paprastai susilaukdavo kritikos. Buvo aiškinama, kad toks „lenkų kalbos“ įteisinimas reikštų „dar vieną krašto nutautinimo etapą“, kad tokie reikalavimai turi aiškų politinį atspalvį – „suponuoja ypatingą to krašto statusą“⁶¹.

Valstybinės kalbos įstatymas buvo paskelbtas 1989 m. sausio 25 d. Jis nelabai skyrėsi nuo lapkričio mėn. projekto. Tiesa, įstatyme nebeliko nuostatos, rusų kalbą skelbiančios „svarbiausia ryšių“ su kitomis sovietinėmis respublikomis ir sąjunginėmis institucijomis priemone. Tokie pakeitimai sukėlė nepasitenkinimą – dėl kalbos įstatymo viešai protestavo „Jedinstvo“. Organizacijos surengtame mitinge Vilniuje vasario 12 d. reikalauta kalbos įstatymą atšaukti. Dar po kelių dienų „Jedinstvo“ aktyvistams keliose Vilniaus gamyklose pavyko organizuoti streikus ir protesto mitingus. Reikalavimas buvo tas pats – keisti Valstybinės kalbos įstatymą. Nežinia tik kaip aktyviai šiose akcijose dalyvavo lenkai⁶². Vasario 20 d. LSSR Ministrų Taryba paskelbė nutarimą, kuriame buvo aptariama Valstybinės kalbos įstatymo įgyvendinimo tvarka.

Jame buvo įrašytos kelios nuostatos, kurios turėjo sumažinti etninių ma-

⁶⁰ Įstatymų sumanymų ir kitų komisijų bendro posėdžio protokolai, 1989 01 23. Projekto „Dėl Lietuvos TSR valstybinės kalbos vartojimo“ svarstymas. *Lietuvos valstybės archyvas* (toliau – LVA), f. R 758, ap. 4, b. 2166, l. 2.

⁶¹ Plačiau apie diskusijas žr.: Kniūkšta, Pr. (1990). *Vilniaus kraštas ir lietuvių kalba*. Vilnius: Mokslo, p. 27–40.

⁶² LSSR KGB duomenimis, vienos valandos streikai įvyko „Žalgirio“ gamykloje (dalyvavo 900 dirbančiųjų), „Vilmoje“ (1 500), „Neryje“ (100) ir keliose kitose. Žr. Справка о протестах и митингах, б. д., LYA, К-1, ap. 48, б. 103, л. 11.

žumų nepasitenkinimą. Pavyzdžiui, nutarime buvo teigiama, kad pereinant prie valstybinės lietuvių kalbos vartojimo „oficialiose valstybinėse bei visuomeninės veiklos srityse“ reikia atsižvelgti į „kolektyvų nacionalinę sudėtį“.⁶³ Teigta, kad daugiakalbiai kolektyvai prie renginių lietuvių kalba pereina palaipsniui, „kai tam bus galimybė“. Beje, nutarime buvo straipsnių, kuriuos bent jau formaliai galima traktuoti kaip tam tikrą nuolaidą lenkų mažumai. Aptariant informacinių viešųjų užrašų vartojimo tvarką pažymima, kad Respublikos pavaldumo miestuose tokie užrašai būtų „...lietuvių ir rusų kalbomis. Kitose gyvenamosiose vietovėse šiuose užrašuose lietuvių kalba yra privaloma, o dėl užrašų kita kalba tikslingumo sprendžia atitinkamos vietinės Tarybos vykdomasis komitetas.“⁶⁴ Tiesa, nutarime buvo ir nuostata, kad prie raštvedybos valstybine lietuvių kalba turėtų būti pereita per dvejus metus – iki 1991 m. sausio mėn. Toks reikalavimas tarp etninių mažumų negalėjo susilaukti paramos ir buvo dažnai kritikuojamas.

Valdžios reakcija į nacionalinės teritorinės autonomijos idėją

Valdžios požiūris į lenkų nacionalinės teritorinės autonomijos idėją buvo neigiamas. Beje, toks požiūris buvo būdingas ne tik Sovietų Lietuvos vadovams, bet ir vėliau jau Lietuvos Respublikos vadovybei. Taigi ir šiuo požiūriu būta akivaizdaus politikos tęstinumo, t. y. šiuo klausimu taip pat būta *nacionalinio konsensuso*.

Šalčininkų rajono tarybai paskelbus rajoną „lenkų nacionaliniu teritoriniu“, Respublikos valdžia kartu su Sąjūdžio vadovybe pabandė nuo tokio žingsnio atkalbėti Vilniaus rajono tarybą. Rugsėjo 12 d. LSSR vadovybė kartu su Sąjūdžio Seimo tarybos nariais susitiko su Vilniaus miesto ir rajono, Šalčininkų, Švenčionių, Trakų, Molėtų rajonų lenkų atstovais. Susitikime dalyvavo ir LLS. Atskirai su Vilniaus rajono lenkų bendruomenės atstovais susitiko V. Landsbergis. Lietuviškojoje spaudoje apie susitikimus buvo tik užsiminta⁶⁵. Apie juos kiek plačiau rašė LLS laikraštis *Nasza gazeta*⁶⁶. Anot laikraščio, susitikimo metu buvo parengtas bendras protokolas, kuriame numatytos priemonės, kaip spręsti lenkams rūpimus klausimus. Tačiau kokios tos prie-

⁶³ LTSR Ministrų Tarybos 1989 02 20 nutarimas „Dėl priemonių Lietuvos TSR valstybinės kalbos vartojimui užtikrinti“, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 03 10, Nr. 7, p. 180–186. „Tiesoje“ nutarimas skelbtas vasario 21 d. („Lietuvos Ministrų Taryboje“, Tiesa, 1989 02 21, Nr. 44.)

⁶⁴ LTSR Ministrų Tarybos 1989 02 20 nutarimas „Dėl priemonių Lietuvos TSR valstybinės kalbos vartojimui užtikrinti“, p. 51.

⁶⁵ „Susitikimas su lenkų visuomenės atstovais“, *Tiesa*, 1989 09 13, Nr. 211.

⁶⁶ „Oświadczenie“, *Nasza gazeta*, 1989 12 04, Nr. 4.

monės, nebuvo nurodyta⁶⁷. Ar buvo susitikimų metu kalbėta apie nacionalinę teritorinę lenkų autonomiją? Deja, tvirtai atsakyti į šį klausimą negalima⁶⁸.

Lietuvos valdžia į Šalčininkų ir Vilniaus rajono tarybų sprendimus atsakė rugsėjo 21 d. LSSR AT prezidiumas paskelbė nutarimą, kuriame pažymėjo, kad tokie rajonų tarybų sprendimai „pažeidžia Respublikos valstybinį teritorinį vientisumą, prieštarauja LSSR Konstitucijai, rajono Liaudies deputatų tarybos įstatymui“. „Jie nebuvo padiktuoti, – toliau teigiama nutarime, – objektyvių istorinių, politinių ir ekonominių priežasčių, todėl sukėlė teisėtą Respublikos žmonių susirūpinimą ir nepritarimą. Tokie nekompetentingi sprendimai kursto nesantaiką tarp žmonių ir su jais nesutinka nemaža dalis Šalčininkų bei Vilniaus rajonų gyventojų.“⁶⁹ Todėl AT prezidiumo sprendimu jie yra „negaliojantys“. Kartu AT prezidiumas siūlė išnagrinėti Vyriausybei Vilniaus ir Šalčininkų ekonominio ir socialinio vystymosi problemas ir perspektyvas, „pagrįstas šių regionų ypatumais ir čia gyvenančių lietuvių, lenkų, baltarusių bei kitų tautybių realiais poreikiais“. Abiejų rajonų vykdomieji komitetai taip pat buvo įpareigoti pateikti siūlymų dėl Valstybinės kalbos įstatymo įgyvendinimo priemonių.

Nors nutarimas skambėjo gana rūščiai, tačiau jokių sankcijų prieš nepaklusnias Šalčininkų ir Vilniaus deputatų tarybas jame nebuvo numatyta. Apskritai atrodo, kad Lietuvos valdžia 1989 m. rudenį nebuvo linkusi aštrinti situacijos. Rugsėjo 21 d. AT prezidiumas „siekiant geriau rūpintis Lietuvoje gyvenančių tautybių kultūriniais ir socialiniais poreikiais“ nutarė prie Vyriaus-

⁶⁷ Vėliau A. Brodavskis aiškino, kad „protokolo punktai“, dėl kurių buvo sutarta susitikimo metu, „pakibo ore“, t. y. nebuvo vykdomi. Žr.: Lietuvos TSR AT (vienuoliktojo šaukimo) penkioliktoji sesija. Stenogramos, Vilnius, 1990, p. 49. Panašiai buvo teigiama LLS valdybos ir Koordinacinės tarybos bendrai priimtame pareiškime, kuris buvo paskelbtas *Nasza gazeta*, 1989 12 04, Nr. 4.

⁶⁸ Rugsėjo 15 d. interviu „Solidarumo“ dienraščiui *Gazeta Wyborcza* V. Landsbergis apkaltino LLS, kad ši slėpusi savo kėslus ir apie autonomijos skelbimą Vilniaus rajone nė neužsiminusi. Atsakydamas į šiuos V. Landsbergio priekaištus, LLS lyderis J. Senkevičius pažymėjo, kad teritorinės nacionalinės autonomijos idėja tebusi tik viena iš galimybių. Lenkai laukę kitų, alternatyvių pasiūlymų, tačiau taip ir nesulaukė. Sienkiewicz, J. „Hasło tyłko dla połowy“, *Czerwony sztandar*, 1989 10 07, Nr. 232.

⁶⁹ LSSR AT prezidiumo 1989 09 21 nutarimas „Dėl Šalčininkų ir Vilniaus rajonų Liaudies deputatų tarybų sprendimų paskelbti šiuos rajonus lenkų nacionaliniais teritoriniais“, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 10 10, Nr. 28, p. 559–560. LLS ir Koordinacinė taryba spalio mėnesį priėmė bendrą pareiškimą, kuriame reiškė nesutikimą su LSSR AT nutarimo nuostatomis. Lenkų organizacijų nepasitenkinimą sukėlė teiginys, kad Šalčininkų ir Vilniaus rajonų tarybų nutarimai pažeidžia Respublikos teritorinį vientisumą. Anot LLS ir Koordinacinės tarybos, nacionaliniai teritoriniai rajonai steigiami „Lietuvos SSR sudėtyje“. Buvo ir daugiau priekaištų valdžiai. Abu lenkų politiniai centrai pasiliko sau teisę sušaukti lenkiškųjų rajonų tarybų deputatų suvažiavimą, kuris spręstų teritorinės nacionalinės autonomijos klausimą. Žr. „Oświadczenie“, *Nasza gazeta*, 1989 12 04, Nr. 4.

sybės įsteigti Tautybių komitetą⁷⁰. (Panašų komitetą Sąjūdis siūlė sudaryti prie Aukščiausiosios Tarybos.) O spalio 23 d. buvo paskelbtas Pietryčių Lietuvos rajonų (Vilniaus, Šalčininkų, Švenčionių, Širvintų, Trakų, Molėtų) ekonominių, socialinių, kultūrinių reikalų sprendimo planas⁷¹. (Jį sudarant dalyvavo ne tik rajonų vadovai, bet ir Lietuvos lenkų sąjungos ir Sąjūdžio atstovai.)

Galiausiai lapkričio 23–24 d. LSSR AT priėmė Tautinių mažumų įstatymą. J. Marcinkevičius, pristatydamas įstatymą, pažymėjo, kad jis buvo kuriamas sunkiai ir ilgai⁷². Įstatymo rengimo komisija nesutiko su lenkų siūlymais dėl nacionalinių teritorinių vienetų kūrimo. Anot J. Marcinkevičiaus, teisę spręsti administracinio teritorinio suskirstymo klausimus turi tik aukščiausi Respublikos valdžios organai, o vietos tarybos tokių įgaliojimų neturi. Antra vertus, nacionalinių teritorinių darinių kūrimas tik dar labiau skaldytų visuomenę, komplikuoūtų santykius su tautinėmis mažumomis, izoliuoūtų atskirus Lietuvos rajonus nuo bendro šalies gyvenimo ir ateityje galėtų sukelti „sunkiai numatomų politinių bei teritorinių pasekmių“⁷³. Nors įstatymo rengimo komisija atmetė teritorinės autonomijos idėją iš principo, vis dėlto bandyta atsižvelgti ir į kai kuriuos etninių mažumų poreikius. Įstatymo 5 straipsnyje teigiama, kad tarybų sprendimu teritorijoje, „kurioje gyvena tautinės mažumos, informaciniai užrašai greta lietuvių kalbos gali būti ir tautinės mažumos kalba“⁷⁴. Žinoma, tokiai nuostatai trūko konkretumo ir apskritai įstatymo įgyvendinimo mechanizmas buvo neaiškus. Matyt, dėl šių aplinkybių LLS valdyba paskelbė pareiškimą, kuriame teigiama, kad priimant įstatymą į lenkų siūlymus atsižvelgta nebuvo, jis lenkų problemų nesprensdžia ir negina tautinių mažumų interesų prieš „daugumos diktatą“⁷⁵.

⁷⁰ LSSR AT prezidiumo 1989 09 21 nutarimas „Dėl tautybių komiteto“, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 10 10, Nr. 28, p. 560.

⁷¹ LSSR AT prezidiumo 1989 10 23 nutarimas „Dėl Pietryčių Lietuvos rajonų ekonominių, socialinių bei kultūrinių reikalų sprendimo“, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 10 30 – 11 10, Nr. 30–31, p. 653–656. Tarp įvairių socialinio, kultūrinio pobūdžio priemonių plane buvo numatyta iki 1990 m. vasario 1 d. parengti „perspektyvinę Pietryčių Lietuvos ekonominio, socialinio bei kultūrinio vystymo ir integravimo programą“.

⁷² LSSR AT (vienuoliktojo šaukimo) penkioliktoji sesija, 1989 11 23–24, Tautinių mažumų įstatymo svarstymas. Stenogramos. Vilnius, 1990, p. 45–48. Įstatymo rengimo darbe dalyvavo ir keli LLS atstovai, tačiau vėliau iš įstatymo rengimo komisijos pasitraukė – kaip aiškino patys lenkų atstovai, todėl, kad į jų siūlymus ir pastabas atsižvelgta nebuvo. „Jak zrodził się projekt“, *Czerwony sztandar*, 1989 09 16, Nr. 214.

⁷³ LSSR AT (vienuoliktojo šaukimo) penkioliktoji sesija, 1989 11 23–24, Tautinių mažumų įstatymo svarstymas. Stenogramos. Vilnius, 1990, p. 47.

⁷⁴ LSSR tautinių mažumų įstatymas, 1989 11 23, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 12 10, Nr. 34, p. 760.

⁷⁵ „Oświadczenie“, *Nasza Gazeta*, 1989 12 17, Nr. 5. Tiesa, ne visi lenkų veikėjai įstatymą įvertino neigiamai. Buvo tokių, kurie siūlė naudotis įstatymo teikiamomis galimybėmis, jį kuo skubiau įgyvendinti – ypač penktąjį įstatymo straipsnį. Tomaszewicz, J. „Ustawa taka jak jest“, *Nasza gazeta*, 1989 12 04, Nr. 4.

Artėjant rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą autonomijos šalininkai suaktyvėjo. 1990 m. sausio 4 d. Šalčininkų rajono taryba patvirtino Šalčininkų lenkų nacionalinio teritorinio savivaldos rajono LSSR sudėtyje nuostatus⁷⁶. Dokumente Šalčininkai skelbiami nacionalinio teritorinio rajono centru. Pagrindiniais savivaldos organais skelbiamos rajonų, miestų, kaimų ir apylinkių tarybos. Pažymima, kad liaudies deputatų tarybos, esant tam tikroms aplinkybėms, turi teisę sustabdyti aukštesnių valstybės (Respublikos) institucijų priimtų aktų galiojimą. Nuostatuose numatyta ir „vietinių referendumų“, kurių sprendimai privalomi, galimybė.

Tikėtina, kad tokį sprendimą galėjo lemti kelios aplinkybės. Pirma, Šalčininkų rajono autonomijos rėmėjai aktyviai veikė platformininkų struktūrose. Todėl negalima atmesti nuomonės, kad tokį rajono tarybos sprendimą galėjo „paskubinti“ ir platformininkų vadovybė. Antra vertus, sprendimas buvo priimtas M. Gorbačiovo vizito į Lietuvą išvakarėse. Tai gi galima manyti, kad sprendimo iniciatoriai norėjo pademonstruoti SSKP generaliniam sekretoriui, kad tautinė padėtis Lietuvoje sudėtinga, o vietos valdžia ignoruojanti „lenkų klausimą“. Trečia, galbūt tokiu būdu prieš rinkimus siekta padidinti LKP/SSKP lojalių kandidatų populiarumą ir garantuoti jiems galimybę patekti į Aukščiausiąją Tarybą.

LSSR AT prezidiumas į tokią Šalčininkų rajono tarybos iniciatyvą atsakė pačioje sausio pabaigoje, jau M. Gorbačiovui išvykus iš Lietuvos. Prezidiumo nutarime teigiama, kad rajono taryba toliau pažeidinėjanti Lietuvos SSR Konstituciją, bando ardyti Respublikos teritorinį vientisumą, destabilizuoja padėtį šalyje. Rajono tarybos nutarimas pripažintas neteisėtu ir pasiūlyta „šį [nuostatų] klausimą pakartotinai išnagrinėti rajono tarybos sesijoje“. Įvairioms teisėtvarkos institucijoms nurodyta išsiaiškinti, kaip Šalčininkų rajono organizacijos laikosi įstatymų, „ypatingą dėmesį skiriant konstitucinių piliečių teisių apsaugai“⁷⁷. Tą pačią sausio 31 d. buvo priimtas dar vienas nutarimas – dėl visuomeninės Rytų Lietuvos reikalų tarybos sudarymo. Jos pagrindinis uždavinys: „užkirsti kelią besiformuojantiems nacionalinės nesantaikos ir separatistinių nuotaikų židiniams, skleisti kraš-

⁷⁶ Šalčininkų rajono tarybos sprendimas „Dėl Šalčininkų lenkų nacionalinio-teritorinio rajono su savivalda Lietuvos TSR sudėtyje nuostatų“, 1990 01 04, VATBA, b. 1–6, 1999, t. 4, l. 89–98. Tą pačią dieną rajono sesija priėmė nutarimą dėl LSSR Konstitucijos papildymo. Šalčininkų r. liaudies deputatų taryba prašė LSSR AT prezidiumo pateikti svarstyti AT tokio turinio Konstitucijos papildymą: „Lietuvos SSR teritorijoje gali būti steigiami nacionaliniai-teritoriniai junginiai.“ Šalčininkų rajoną prašoma vadinti „lenkų“ rajonu. Ten pat, l. 99.

⁷⁷ LTSR AT prezidiumo 1990 01 31 nutarimas „Dėl Šalčininkų rajono liaudies deputatų tarybos sprendimo patvirtinti Šalčininkų lenkų nacionalinio teritorinio savivaldos rajono nuostatus“, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1990 02 28, Nr. 6, p. 135.

te visos Lietuvos tautinio ir valstybinio atgimimo idėjas⁷⁸. Komisiją sudarė trisdešimt penki asmenys, tarp jų buvo įvairių profesijų atstovų, taip pat ir keli asmenys, „atstovaujantys“ Šalčininkų ir Vilniaus rajonams, tačiau nebuvo nei LLS vadovų ar atstovų, nei Koordinacinės tarybos veikėjų. (Komisijoje buvo sąjūdiečių ir „Vilnijos“ draugijos narių.)

Jau visai artėjant rinkimams, vasario 12 d., valdžia priėmė Vietos savivaldos pagrindų įstatymą. Kelias įstatymo nuostatas verta priminti, mat jos tiesiogiai susijusios su aptariama problema. Įstatymas skelbė, kad „vietos savivaldybės organizavimo pagrindas yra Lietuvos TSR administraciniai-teritoriniai vienetai, kuriuos nustato ir keičia Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba“⁷⁹. Iš esmės ši nuostata reiškė, kad tik Lietuvos įstatymų leidžiamoji valdžia turi teisę nustatyti ir keisti administracinių vienetų ribas. Vietos valdžia, rajonų tarybos tokios iniciatyvos neturėjo. Neužsiminta įstatyme ir apie nacionalinius teritorinius vienetus, jų kūrimo perspektyvą. Bet, ko gero, svarbiausias buvo paskutinis įstatymo straipsnis. Jis numatė savivaldybių „paleidimo“ ir jų „valdymo organų veiklos sustabdymo“ mechanizmą⁸⁰.

Taigi dar prieš rinkimus Lietuvos valdžia iš esmės parengė formalų juridinį „kovos“ su nepaklusniomis „separatistinėmis“ Vilniaus ir Šalčininkų savivaldybėmis pagrindą.

Artėjant rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą, 1990 m. sausio pabaigoje, Sąjūdis galiausiai paskelbė savo „tautinės politikos principines nuostatas“. Dokumentas buvo gana deklaratyvus, bendro pobūdžio ir didesnės įtakos lietuvių ir lenkų santykiams, lenkų politikų nuostatomis turėti negalėjo⁸¹.

⁷⁸ LTFR AT prezidiumo 1990 01 31 nutarimas „Dėl visuomeninės Rytų Lietuvos reikalų tarybos sudarymo“, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1990 03 10, Nr. 7, p. 155–156.

⁷⁹ LTFR vietos savivaldos pagrindų įstatymas, 1990 02 12, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1990 03 10, Nr. 7, p. 192.

⁸⁰ LTFR vietos savivaldos pagrindų įstatymas, p. 204–205. Paleidus savivaldybės tarybą, aukščiausiasis šalies įstatymų leidybos organas galėjo per tris mėnesius surengti naujus tarybos rinkimus (per tą laiką valdymo funkcijas turėjo vykdyti vyriausybės įgaliotinis) arba apskritai stabdyti savivaldos įstatymo galiojimą ir įvesti savivaldybės teritorijoje administracinį valdymą iki vienerių metų.

⁸¹ „LPS tautinės politikos Lietuvoje principinės nuostatos“, 1990 01 20, *Atgimimas*, 1990 02 14–21, Nr. 7. Iš esmės dokumente buvo vienas konkretesnis siūlymas – dėl Valstybinės lietuvių kalbos įstatymo įgyvendinimo terminų. Įvairių kategorijų valdininkams nelietuviams siūlyta pailginti terminą, per kurį būtina išmokti lietuvių kalbą. Beje, Sąjūdžio „tautinės politikos nuostatų“ projektas buvo paskelbtas dar 1989 m. vasaros pabaigoje. Dokumentą ketinta svarstyti ir priimti Sąjūdžio seimo sesijoje. Tačiau šios nuostatos patvirtintos nebuvo. Matyt, taip atsitiko dėl rudenį paaštrėjusių santykių – Šalčininkų ir Vilniaus rajonų autonomijos paskelbimas darė nuostatas nebeaktualias.

Išvados

Apibendrinant atliktą tyrimą, galima daryti kelias svarbesnes išvadas:

pirma, lenkų bendruomenės politizaciją ir nacionalinės teritorinės autonomijos reikalavimo iškėlimą į politinę dienotvarkę lėmė konkurencija tarp įvairių etninei mažumai atstovaujančių aktyvistų ir neformaliųjų politinių grupuočių. Šioje politinėje konkurencijoje dalyvavo ir pagrindinė bendruomenei atstovaujanti organizacija – Lietuvos lenkų sąjunga. Nacionalinės teritorinės autonomijos reikalavimas tapo veiksmingu įrankiu ne tik lenkų etninės mažumos konsolidacijai ir mobilizacijai didinti, bet ir atskirų politikų, politinių grupių įtakai bendruomenėje stiprinti;

antra, Lietuvos lenkų politizaciją ir mobilizaciją, autonomistines tendencijas skatino ir ta aplinkybė, kad pagrindinės Lietuvos politinės jėgos – Lietuvos komunistų partija ir Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis – svarbiausiais lietuvių valstybinės kalbos, nacionalinės teritorinės autonomijos klausimais pasiekė *nacionalinį konsensuą*. Didelė lenkų etninės mažumos aktyvistų dalis tai suvokė kaip grėsmę savo bendruomenės kultūriniais ir tautiniais interesams;

trečia, galima manyti, kad 1988 m. – 1990 m. pradžioje Sovietų Sąjungos vadovybė neturėjo bendros nuomonės lenkų nacionalinės teritorinės autonomijos klausimu, vyravo rezervuotas požiūris. Antra vertus, vis didėjanti politinės sistemos decentralizacija ir fragmentacija sudarė sąlygas atsirasti politinėms jėgoms, kurios siekė aktyviai pasinaudoti lenkų teritorinės nacionalinės autonomijos idėja. Tokia jėga Lietuvoje buvo vadinamieji platformininkai, po XX LKP suvažiavimo atskilusi partijos dalis. Kai kurie lenkų autonomistai, pirmiausia iš Šalčininkų rajono, buvo ir LKP/SSKP aktyvistai. Platformininkai ir radikalesnieji autonomistai buvo remiami konservatyviosios SSKP dalies.

Literatūra

- Bičkauskas, E. (2000). *Pasirinkimas*. Vilnius: G. Arbačiausko įmonė.
- Bobryk, A. (2005). *Odrodzenie narodowe Polakow w Republice Litewskiej 1987–1997*. Toruń: Dom Wydawniczy DUET.
- Czerwonajna, S. (2009). Problemy mniejszości narodowych (polskiej na Litwie i litewskiej w Polsce) jako składnik i czynnik nowego system stosunków między Polską a Litwą. In Roman W. K., Marszałek-Kawy J. (red.) *Stosunki polsko-litewskie wcoraj i dziś. Historia, kultura, polityka*. Toruń: Europejske Centrum Edukacyjne.
- Esman, M. J. (1994). *Ethnic Politics*. London: Cornell Un. Press.
- Garšva, K. (1993). Lietuvos lenkų autonomijos kūrimo istorija. In Garšva, K., Grumadienė, L. (sud.) *Lietuvos rytai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- Horowitz, D. L. (2000). *Ethnic Groups in Conflict*. Berkley/London: University of California Press.

- Kasatkina, N., Leončikas, T. (2003). *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*. Vilnius: Eugrimas.
- Kniūkšta, Pr. (1990). *Vilniaus kraštas ir lietuvių kalba*. Vilnius: Mokslas.
- Kurcz, Z. (2005a). Konflikt etniczny na historycznym pograniczu. Polacy i Litwiny na Wileńszczyźnie. In Leszkowicz–Baczyński, Ż. (red.) *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Nowe pogranicze?* Zielona Góra.
- Kurcz, Z. (2005b). *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie*. Wrocław: Wyd. Uniwersitetu Wrocławskiego.
- Kuśmierz, J. (1991). Między „wschodem“ i „zachodem“. Stosunki etniczne na Wileńszczyźnie w wypowiedziach jej mieszkańców. *Pregląd wschodni*, 1 (3).
- Laurinavičius, Č., Sirutavičius, V. (2008). Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios. Vilnius: Baltos lankos.
- Łossowski, P. (1992). Mniejszość polska na Litwie. *Sprawy międzynarodowe*, 45 (lipiec-grudzież).
- Marciniak, W. (2001). *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*. Krakow: Arcana.
- Masłowski, P. (2004). Próba utworzenie polskiej autonomii na Wileńszczyźnie w latach 1989–1991. In Albina, B. J., Kupczak, J. M. (red.) *Kraje Europy Środkowej i Wschodniej na drodze przemian*. Wrocław: Wyd. Uniwersitetu Wrocławskiego.
- Popowski, V. (2000). *National Minorities and Citizenship Rights in Lithuania, 1988–1993*. Houndmills, UK: Palgrave Macmillan.
- Sidorkiewicz, K. (2011). *Między demokracją a buntem: działalność polityczna i samorządowa Polaków w Republice Litewskiej (1988–2011)*. Elbląg: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej.
- Sienkiewicz, J. (2000). *Nazsa racja stanu. Wybór publikacji 1988–1998*. Toruń: Adam Marszałek.
- Statkus, N. (2000). Etninių konfliktų reguliavimas pasaulyje ir pastarajo dešimtmečio partitis Lietuvoje. *Politologija*, 1 (17): 19–60.
- Statkus, N. (2004). *Tapatybės politika etniniams konfliktams reguliuoti*. Vilnius: Versus aureus.
- Widacki, J. (1997). Stosunki polsko–litewskie (od konca lat 80-tych po dzień dzisiejszy). *Kultura*, 11.
- Грачев, А. (2001). *Горбачев*. Москва: Вагриус.
- Тишков, В. (2007). Конфликт в сложных обществах. In Тишков В., Устинова М. (ред.) *Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра*. Бергхофский исследовательский центр конструктивного урегулирования конфликтов; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН. Москва: Наука.

Šaltiniai

- „Jedinstvo“ darbo grupės nario V. A. Antonovo laiškas Lenkų kultūros draugijai, b. d., *Lietuvos valstybės naujasis archyvas (toliau – LVNA)*, f. 42, ap. 1, b. 22.
- Lenkų kultūros draugijos laiškas A. Brazauskui, 1989 02 [24]. *LVNA*, f. 42, ap. 1, b. 1, l. n.
- Lietuvos lenkų sąjungos pirmininko J. Senkevičiaus kalbos antrajame neeiliniame LLS suvažiavime rankraštis, 1990 04 22, *LVNA*, f. 42, ap. 1, b. 9, l. n.
- Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamasis suvažiavimas, Vilnius, 1990.
- Lietuvos prokuratūros 1992 07 09 pareiškimas.
- Lietuvos prokuratūros 1990 09 19 pažyma „Dėl autonomijų kūrimo Pietryčių Lietuvo-

- je“, VATBA, b. 1–6, 1999, t. 3, l. 167.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba (1992). Stenogramos. Penkta eilinė sesija, 161 posėdis.
- Liudininkų apklausos protokolai. VATBA, b. 1–6, 1999, t. 4, t. 15, t. 16, t. 23.
- LSSR AT Įstatymų sumanymų ir kitų komisijų bendro posėdžio 1989 01 23 protokolai.
- Projekto „Dėl Lietuvos TSR valstybinės kalbos vartojimo“ svarstymas. *Lietuvos valstybės archyvas*, f. R 758, ap. 4, b. 2166.
- LSSR AT (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija, 1989 11 17–18. Stenogramos. Įsako „Dėl lietuvių kalbos ir kitų kalbų vartojimo“ svarstymas. Vilnius, 1989.
- LSSR AT (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija, 1989 07 04–05, J. Cichonovičiaus kalba. Stenogramos. Vilnius, 1989.
- LSSR AT (vienuoliktojo šaukimo) penkioliktoji sesija, 1989 11 23–24. Tautinių mažumų įstatymo svarstymas. Stenogramos. Vilnius, 1990.
- LSSR AT prezidiumo 1988 10 06 nutarimas „Dėl lietuvių kalbos statuso“, *Tiesa*, 1988 10 07, Nr. 232.
- LSSR AT prezidiumo 1989 09 21 nutarimas „Dėl Šalčininkų ir Vilniaus rajonų liaudies deputatų tarybų sprendimų paskelbti šiuos rajonus lenkų nacionaliniais teritoriniais“, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 10 10, Nr. 28.
- LSSR AT prezidiumo 1989 09 21 nutarimas „Dėl tautybių komiteto“, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 10 10, Nr. 28.
- LSSR AT prezidiumo 1989 10 23 nutarimas „Dėl Pietryčių Lietuvos rajonų ekonominių, socialinių bei kultūrinių reikalų sprendimo“, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 10 30 – 11 10, Nr. 30–31.
- LSSR AT prezidiumo 1990 01 31 nutarimas „Dėl Šalčininkų rajono liaudies deputatų tarybos sprendimo patvirtinti Šalčininkų lenkų nacionalinio teritorinio savivaldos rajono nuostatus“, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1990 02 28, Nr. 6.
- LSSR AT prezidiumo 1990 01 31 nutarimas „Dėl visuomeninės Rytų Lietuvos reikalų tarybos sudarymo“, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1990 03 10, Nr. 7.
- LSSR KGB pažyma „Apie paskelbimą Šalčininkų rajono lenkų nacionaliniu teritoriniu rajonu su savivalda LSSR sudėtyje“. 1989 09 06. *LYA*, f. K-1, ap. 49, b. 292, l. 63–65.
- LSSR KGB pažyma „Informacija apie Lietuvos lenkų sąjungą“. (Rankraštis, b. d.). *LYA*, f. K-35, ap. 2, b. 291, l. 3.
- LSSR KGB „Справка об изменениях в оперативной обстановке в Вильнюсском районе“. 1989 07 05, *LYA*, f. K-1, ap. 48, b. 102, l. 71–72.
- LSSR KGB „Справка о протестах и митингах“. (b. d.) *LYA*, f. K-1, ap. 48, b. 103, l. 11.
- LSSR Ministrų Tarybos 1989 02 20 nutarimas „Dėl priemonių Lietuvos TSR valstybinės kalbos vartojimui užtikrinti“, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 03 10, Nr. 7, p. 180–186.
- LSSR tautinių mažumų įstatymas, 1989 11 23, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1989 12 10, Nr. 34.
- LSSR vietos savivaldos pagrindų įstatymas, 1990 02 12, *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1990 03 10, Nr. 7.
- Šalčininkų rajono tarybos 1990 01 04 sprendimas „Dėl Šalčininkų lenkų nacionalinio-teritorinio rajono su savivalda Lietuvos SSR sudėtyje nuostatų“, VATBA, b. 1–6, 1999, t. 4.
- Valstybinės regioninių problemų komisijos darbo ataskaita, b. d. [1992], *LVNA*, f. 77, ap. 1, b. 19.
- Vilniaus rajono XXII partinės konferencijos protokolai, 1988 11 11, *LYA*, f. 3636, ap. 58, b. 5.
- Vilniaus rajono liaudies deputatų tarybos dokumentai, 1990 05 24, „Vilniaus raj. tarybos deputatų kreipimasis į Lietuvos Respublikos Aukščiausiąją Tarybą“, „Sprendimas apie susidariusią visuomeninę-politinę padėtį rajone“, „Laiškas TSRS prezidentui M. Gorbačioviui“, *LVNA*, f. 32, ap. 1, b. 97, l. 8–9 ap., 12–13 ap.

Kiti šaltiniai

Č. Okinčico interviu autoriui, 2011 04 12.

Spauda

- „Apie partijos nacionalinę politiką dabartinėmis sąlygomis. M. Gorbačiovo pranešimas“, *Tiesa*, 1989 09 20, Nr. 217.
- Baranauskas, J. „Vilniaus rajono sesija“, *Lietuvos aidas*, 1990 06 05, Nr. 10.
- Bielawska, J. „Do władzy doszli nowi ludzie“, *Kurier Wileński*, 1990 04 03, Nr. 77.
- „By každý czuł się równoprawnym obywatelem. Rozmowa przy okrągłym stole: jaka autonomia jest potrzebna?“, *Czerwony Sztandar*, 1989 07 02, Nr. 152.
- Brzozowska, L., Wirpsza, Z. „W naszym imieniu prosymy nie mówić“, *Czerwony sztandar*, 1989 06 27, Nr. 148.
- Brzozowska, L. „Nie tędy droga“, *Czerwony sztandar*, 1989 07 23, Nr. 168.
- Č. „Kada bus baigta lošti „lenkų korta“?“, *Respublika*, 1990 04 24, Nr. 87.
- Drozd, L. „Susitikimas su TSRS AT deputatais“, *Draugystė*, 1989 06 22, Nr. 71.
- Golodovičius, F. „Rajonas paskelbtas autonominiu“, *Draugystė*, 1989 09 19, Nr. 107, 1989 09 23, Nr. 109.
- Golodovičius, F. „Vardan Tarybų Lietuvos“, *Draugystė*, 1989 02 25, Nr. 24.
- „Ivano Tichonovičiaus kalbos TSRS liaudies deputatų pirmajame suvažiavime tekstas“, *Draugystė*, 1989 08 22, Nr. 95.
- „Jak zrodził się projekt“, *Czerwony sztandar*, 1989 09 16, Nr. 214.
- „Kai kurie duomenys apie išrinktus vietinių liaudies deputatų tarybų deputatus“, *Lenino priesakai*, 1990 03 27, Nr. 35.
- „Kalbėta iš esmės“, *Atgimimas*, 1989 09 01–08, Nr. 31.
- Ławryniec, M. „Proklamować polski rejon narodowi...“, *Czerwony sztandar*, 1989 09 08, Nr. 207.
- „LPS tautinės politikos Lietuvoje principinės nuostatos“, 1990 01 20, *Atgimimas*, 1990 02 14–21, Nr. 7.
- Marczyk, K. „Na marginesie II zjazdu ZPL. Prolog“, *Kurier Wileński*, 1990 04 27, Nr. 97.
- Marczyk, K. „Postawić na pracę u podstaw“, *Kurier Wileński*, 1990 03 29, Nr. 73.
- Marczyk, K. „Solecznicka wygrana“, *Kurier Wileński*, 1990 04 05, Nr. 79.
- „Nacionalinė partijos politika dabartinėmis sąlygomis“, *Tiesa*, 1989 09 24, Nr. 222.
- „Neeilinė rajono tarybos sesija“, *Draugystė*, 1990 06 02, Nr. 54.
- „Oświadczenie“, *Nasza gazeta*, 1989 12 04, Nr. 4.
- „Oświadczenie“, *Nasza gazeta*, 1989 12 17, Nr. 5.
- „Oświadczenie“, *Nasza gazeta*, 1990 05 13, Nr. 9.
- „Partijos nacionalinė politika šiuolaikinėmis sąlygomis“, *Tiesa*, 1989 08 17, Nr. 189.
- Piotrowski, R. „Rzecz wygląda nieco inaczej“, *Czerwony sztandar*, 1989 01 29, Nr. 25.
- Polianskis, Z. „Rajono konferencija“, *Lenino priesakai*, 1990 04 07, Nr. 40.
- „Rajono savivaldybės tarybos sprendimas“, *Lenino priesakai*, 1990 05 18, Nr. 54.
- „Rezolucje I zjazdu Związku Polaków na Litwie“, *Czerwony Sztandar*, 1989 06 14, Nr. 138.
- Sienkiewicz, J. „Hasło tylko dla połowy“, *Czerwony sztandar*, 1989 10 07, Nr. 232.
- Skaržinskas, Č. „Kada bus baigta lošti „lenkų korta“?“, *Respublika*, 1990 04 24, Nr. 87.
- Solovjova, S. „Už Lietuvą TSRS sudėtyje“, *Lenino priesakai*, 1990 04 10, Nr. 41.
- Sprendimas dėl susiklosčiusios visuomeninės-politinės situacijos rajone, *Draugystė*, 1990 06 02, Nr. 54.
- Spurga, S. „Rytų Lietuva: lygtis su nežinomaisiais“, *Atgimimas*, 1990 06 06–13, Nr. 22.
- „Susitikimas su lenkų visuomenės atstovais“, *Tiesa*, 1989 09 13, Nr. 211.
- Tomaszewicz, J. „Ustawa taka jak jest“, *Nasza gazeta*, 1989 12 04, Nr. 4.
- „Перестройка – дело всех народов страны“, *Правда*, 1989 02 24, Nr. 55.

The Politicization of Ethnicity in Lithuania: the Movement of Polish Autonomists, Sąjūdis and the Official Policy of Lithuania in 1988 – early 1990

Vladas Sirutavičius

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY, VILNIUS

SUMMARY: The paper discusses the reasons of ethno-political conflict between Lithuanians and Poles in Lithuania in 1988-1990. The paper is based on the analysis of the archival documents which are little examined by the academic community. The author investigates the reasons that enabled the mobilization of the Polish minority of Lithuania and the development of the movement for the territorial autonomy. The author comes to the conclusion that competition between various informal political groups representing Polish ethnic minority were the key drivers to support the autonomy of the Polish community. The demand for national-territorial autonomy by the Polish politicians was an effective means to consolidate the community and achieve political influence. The consensus reached between the Lithuanian Communist Party and the Lithuanian Reform Movement Sąjūdis on the most important questions such as state language, territorial autonomy and other national issues made an impact on the political mobilization of the Polish community and its aspirations for autonomy. The active members of Polish ethnic minority perceived that consensus as a threat to their national interests.

KEY WORDS: LITHUANIAN, POLES, POLITIZATION OF ETHNICITY, ETHNO-POLITICAL CONFLICT, NATIONAL-TERRITORIAL AUTONOMY.